

Проф. д-р Н. Полонська-Василенко

ЗАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В ПОЛОВИНІ ХVІІІ СТ. (1734—1775)

ЧАСТИНА II

(ЗАСЕЛЕННЯ НОВОРОСІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

Проф. д-р Н. Полонська-Василенко

ЗАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В ПОЛОВИНІ ХVІІІ СТ. (1734—1775)

ЧАСТИНА II

(ЗАСЕЛЕННЯ НОВОРОСІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

Український Вільний Університет
Мюнхен 1960

I. ТЕРИТОРІЯ НОВОРОСІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІ.

І764 р.переведено реформу Нової Сербії і Слов'яносербії: скасовано виключність адміністрації, перебудовано цілий внутрішній склад. Реформа Нової Сербії й Слов'яносербії не була відокремленим явищем, викликаним тільки ревізією краю і зловживаннями, що їх викрила ця ревізія; реформа Нової Сербії і Слов'яносербії стояла в тісному зв'язку із загальною політикою російського уряду щодо України, з його намаганням встановити єдиний політичний і соціальний лад у всіх частинах держави.Ліквідація Нової Сербії і Слов'яносербії була лише окремим моментом цієї політики, політики скасування місцевих привілеїв. Трохи пізніше реформи Нової Сербії і Слов'яносербії було скасовано гетьманство на Україні і знову становлено "Малоросійську Колегію"^{I/}; граф П. Румянцев був призначений президентом Колегії і став правити в "Малоросії" як її "головний командир. В "наставленні" князю О.О.Вяземському Катерина писала, що "называть их /Лифляндію, Финляндію й Україну/ чужестранными и обходиться с ними на таком же основании есть больше, нежели ошибка, а можно назвать с достоверностью глупость"^{2/}. Усунути цю "глупість" і було одним із головних завдань російського уряду 60 рр. ХУІІІ ст. За кілька місяців були скасовані - гетьманство, Нова Сербія і Слов'яносербія, Сло -

I/ П.С.З. І764, ч.І2277, І0.ХІ.

2/ Чтенія в Москов. Об-вѣ Истор. и Древн. І858, кн.І, ст. І04.

I/
бідські полки і заведені замість їх російські губернії. На якийсь час тільки Запоріжжя зберегло свій автономний лад з його "Вольностями", але це було лише тимчасове відстрочення. Через десять років не стало й Запоріжжя.

Реформа Нової Сербії і Слов'яносербії була прискорена ревізією в краю і слідством над Хорватом, що викрили зловживання, здириства, сваволю представників влади, особливо Хорвата. Переведення реформи Нової Сербії Сенат доручив комісії, що в її склад увіходили сенатори, графи М.І. і П.І. Паніни, Київський генерал-губернатор І.Ф.Глебов і генерал-поручник О.П. Мельгунов. Реформу Слов'яносербії доручено комісії, що в її склад увійшли: сенатор М.І.Панін, генерал-фельдцейхмейстер Вільбоа, віце-президент Військової Колегії граф З.Г.Чернишов і генерал-поручник О.П.Мельгунов. Комісія при ревізії Нової Сербії знайшла, що організація її коштувала занадто дорого державі /700.000 руб./, а кошти, витрачені на неї, не відповідали тій користі, що була з неї державі. Не було підстав сподіватись, що становище може поліпшитись в майбутньому. Тому комісія пропонувала створити замість Нової Сербії звичайну губернію, збільшити її територію, включивши в неї трикутник, що лежить між р.р. Інгулом і Орлом і що належав до Запорозьких "Вольностей"; цю губернію комісія пропонувала назвати Катерининською. Всі пункти, запропоновані від Комісії, Катерина II прийняла крім назви і наказала назвати губернію Новоросійською.
2/

-
- I/ П.С.З. I764 ч. I2293, I6.XII; I765 ч. I2342, 28.П, I2396, 26.У.
П.С.З. I764, ч. I2099, I2.Ш.Сборн.военно-истор.матеріал. ХУІ ст. I36.
Д. ЗВАРНИЦЬКИЙ. Сборн. матеріал., стор. 202-203.
2/ А. СКАЛЬКОВСКИЙ. Хронол. Обзор., I, 63-64.

В той самий час Військова Колегія рапортом "на высочайшее имя" повідомила, що вона багато "неудобностей" вбачає в тому, що населення Слов'яносербії під її управлінням лишається на тому самому становищі, як і раніше і просила зреформувати Слов'яносербію за взірцем Нової Сербії. Наслідком цього рапорту Сенат наказав 8.мая 1764 р. О.П.Мельгунову розглянути становище Слов'яносербії і взяти її в "свою команду".^{I/}

II.липня 1764 р. на підставі рапорту комісії, що рішила долю Слов'яносербії, вона була скасована. Комісія знайшла, що там порядок не ліпший, ніж у Новій Сербії, і тому не має підстав припускати, щоб полки Шевича й Прерадовича були здатні на охорону границь. Слов'яносербія увійшла в Катерининську провінцію Новоросійської губернії.^{2/}

Так почалась нова епоха в історії краю: замість чужинецьких військових поселень з особливим ладом, як адміністративним, так і соціальним та економічним, на запорізьких землях з'являється російська губернія, правда досить відмінна від загального взірця. Період від 1764 р. по 1775 р. - цебто від ліквідації сербських поселень і створення Новоросійської губернії до зруйнування Запорозької Січі - досі найменше вивчений в порівнянні з іншими періодами історії Південної України, що взагалі мало притягала до себе увагу дослідників. Тим часом ця доба дуже цікава: в цей час збільшується вплив російської держави, шириться колонізація, розвивається і зміцнюється в краю російське дворянство й купецтво.

I/ Сб. воен.-ист. материалов, в. XVI, СПб., 1904, л. 136.

2/ П.С.З. 1764, ч. 12180, II. VI; ч. 12211, 22. УП.

Територія Новоросійської губернії охоплювала Нову Сербію зі Слобідським полком і Слов'яносербію. Але територія її не обмежувалась цими областями, що лежали на значній віддалі одна від одної. Природно повставало питання їх об'єднання. Українська лінія вже ставала зайвою, бо поселення перейшли далеко за неї і вона перестала служити захистом з боку степу. До того ще вона була збудована в місцевості, де бракувало води й лісу, і таким чиним мало надавалась для охорони краю. Тому комісія прийшла до висновку, що Українську лінію необхідно передати у відомство Новоросійської губернії. З нею відходили до Новоросійської губернії і місця, що лежали "поза Української лінії".

Всі ці землі належали до українських полків - Полтавського й Миргородського - й мали коло 40.000 населення, в тому числі понад 20.000 виборних козаків і підпомішників.^{I/}

Передача цих земель Новоросійській губернії відбувалось так само, як 10 років перед тим був положений початок Нової Сербії: ні гетьмана, ні полковників не повідомлено про перехід цих земель з-під їхньої влади у відомство Новоросійської губернії. О. Мельгунов, призначений головним командиром губернії, звернувся безпосередньо в сотенне управління з проханням пропонувати всім козакам записуватись в пікінерські полки під загрозою відібрання землі. Він захопив таким способом 30 сотень полків: Полтавського, Миргородського, Лубенського й Переяславського.^{2/}

1/ П.С.З. I764, ч. I2I80, II. VI.

2/ Д.П.Міллер. Пікінерія. "Кіев.Стар." I899, т. 67, ст. 302.

Прилучення сотень до Новоросійської губернії дуже схвилювало населення і виявило серед нього глибокі суперечності інтересів.^{1/}

Це прилучення мало незвичайний характер видимої добровільності: Мельгунов та його найближчі співробітники в цій справі - полковник Алимов, ротмістр Синегуб та інші - збирали підписи серед населення про бажання перейти у відомство Новоросійської губернії і записатись в пікінерські полки. При цьому старшині зразу обіцяно офіцерські чини, що давали право на російське дворянство, а підпомішники й посполиті, записавшись в пікінери, діставали ділянки землі. Зате козаки, що мали свої "грунти", поставились до цієї реформи дуже негативно, і тільки загроза втратити ґрунти примушувала їх записуватись в пікінери. Негативно поставилась й вища старшина, що мала великі маєтки і боялась втратити селян. Так з маєтків генерального обозного Кочубея - Личкової й Писарівки - населення 200 дворів записалось у пікінери.^{2/} Значні землевласники - фон-Штофельн, Руновський, Битяговський та інші - теж втратили робочу силу.

До гетьмана посипались скарги зачеплених реформою і рапорти полковників. Гетьман подав у Сенат "доношение" і вказував у ньому, що населення полків, після переведення їхніх сотень в Новоросійську губернію, не може виконувати своїх повинностей й платити податки, і землевласники мають великі втрати.^{3/}

Правда, були й винятки. Деякі сотні, як от Кременчуцька, Вла-

1/ К. Г. ГУСЛИСТИЙ. З історії класової боротьби в Степовій Україні. Парт. видав. стор. 22-25.

2/ П.С.З. І764, ч. І236, 6.ІХ.

3/ Дніпропетр.Істор.Арх.,ф.Новос.губ.канц.,в.6, ч.І456.

сівська, Келибердянська, самі просили прийняти їх у відомство^{1/} Новоросійської губернії. Так само цього просили поміщики містечка Кишеньки, брати князі Баратови, і містечка Переволочної - полковники Милорадович і Битяговський, але це були рідкі винятки.

Гетьман на той час вже не мав сили допомогти. І764 р. гетьманство було скасовано. Тоді теж точно визначено, які сотні прилучаються до Новоросійської губернії з числа тих, що їх первісно намітив Мельгунов, а які лишаються на попередньому становищі. Прилучені були такі сотні: Нехвороща, Маячка, Царичанка, Китайгород, Орель, Переволочна, Кишенька, Соколка, Кобеляки, Білики, Старі й Нові Сенжари, Келиберда, Кременчук і Власівка. Як загальне правило, прилучені були до Новоросійської губернії^{2/} землі на 40 верст од Української лінії. Указ І765 р. вносив ясність у становище землевласників: всі, хто володів землею на підставі указів і купчих перед заведенням "ландміліцького" штату І736 року, або після того на підставі сенатських та іменних указів, зберігали своє право на землю і переходили з ними у відомство Новоросійської губернії. Ті, що дістали землю після І736 р. на підставі купчих або грамот без сенатських та іменних указів, втрачали право на селян, а цих останніх приписували до пікінерів. Канцелярія Новоросійської губернії мала з'ясувати, скільки саме поміщиків та на підставі яких актів володіли землями, і скільки селян жило на їхніх землях. Ця справа посувалась дуже помалу, і тільки

1/ СЕНАТ.АРХ., т.ХУ, ст. І49, І58.

2/ П.С.З. І764 г., ч.І2236, 6.ІХ; І765, ч. І2339, 26.ІІ. Дніпропетр.Істор.Арх.,ф.Новорос.губ.канц.,зв.6І, ч. І456, л. 328.

Д.П.МИЛЛЕРЪ. "Кіевск.Стар." І899, т.67, ст.32І-22.

Прилучення сотень до Новоросійської губернії дуже схвилювало населення і виявило серед нього глибокі суперечності інтересів.^{1/}

Це прилучення мало незвичайний характер видимої добровільності: Мельгунов та його найближчі співробітники в цій справі - полковник Алимов, ротмістр Синегуб та інші - збирали підписи серед населення про бажання перейти у відомство Новоросійської губернії і записатись в пікінерські полки. При цьому старшині зразу обіцяно офіцерські чини, що давали право на російське дворянство, а підпомішники й посполиті, записавшись в пікінери, діставали ділянки землі. Зате козаки, що мали свої "грунти", поставились до цієї реформи дуже негативно, і тільки загроза втратити грунти примушувала їх записуватись в пікінери. Негативно поставилась й вища старшина, що мала великі маєтки і боялась втратити селян. Так з маєтків генерального обозного Кочубея - Личкової й Писарівки - населення 200 дворів записалось у пікінери.^{2/} Значні землевласники - фон-Штофельн, Руновський, Битяговський та інші - теж втратили робочу силу.

До гетьмана посипались скарги зачеплених реформою і рапорти полковників. Гетьман подав у Сенат "доношение" і вказував у ньому, що населення полків, після переведення їхніх сотень в Новоросійську губернію, не може виконувати своїх повинностей й платити податки, і землевласники мають великі втрати.^{3/}

Правда, були й винятки. Деякі сотні, як от Кременчуцька, Вла-

1/ К. Г. ГУСЛИСТИЙ. З історії класової боротьби в Степовій Україні. Парт. видав. стор. 22-25.

2/ П.С.З. І764, ч. І2236, 6.ІХ.

3/ Дніпропетр.Істор.Арх.,ф.Новос.губ.канц.,в.6, ч.І456.

сівська, Келибердянська, самі просили прийняти їх у відомство^{1/} Новоросійської губернії. Так само цього просили поміщики містечка Кишеньки, брати князі Баратови, і містечка Переволочної - полковники Милорадович і Битяговський, але це були рідкі винятки.

Гетьман на той час вже не мав сили допомогти. 1764 р. гетьманство було скасовано. Тоді теж точно визначено, які сотні прилучаються до Новоросійської губернії з числа тих, що їх первісно намітив Мельгунов, а які лишаються на попередньому становищі. Прилучені були такі сотні: Нехвороща, Маячка, Царичанка, Китайгород, Орель, Переволочна, Кишенька, Соколка, Кобеляки, Білики, Старі й Нові Сенжари, Келиберда, Кременчук і Власівка. Як загальне правило, прилучені були до Новоросійської губернії землі на 40 верст од Української лінії.^{2/} Указ 1765 р. вносив ясність у становище землевласників: всі, хто володів землею на підставі указів і купчих перед заведенням "ландміліцького" штату 1736 року, або після того на підставі сенатських та іменних указів, зберігали своє право на землю і переходили з ними у відомство Новоросійської губернії. Ті, що дістали землю після 1736 р. на підставі купчих або грамот без сенатських та іменних указів, втрачали право на селян, а цих останніх приписували до пікінерів. Канцелярія Новоросійської губернії мала з'ясувати, скільки саме поміщиків та на підставі яких актів володіли землями, і скільки селян жило на їхніх землях. Ця справа посувалась дуже помалу, і тільки

1/ СЕНАТ.АРХ., т.ХУ, ст. 149, 158.

2/ П.С.З. 1764 г., ч.12236, 6.ІХ; 1765, ч. 12339, 26.ІІ. Дніпропетр.Істор.Арх.,ф.Новорос.губ.канц.,зв.6І, ч. 1456, л. 328.

Д.П.МИЛЛЕРЪ. "Кіевск.Стар." 1899, т.67, ст.321-22.

1767 р. Катерининська провінційальна канцелярія з^{1/}ясувала, що без належних указів володіло землями 37 поміщиків.

Границя між Гетьманщиною і Новоросійською губернією довго залишалась невизначеною і 40-верстна смуга залишалась невідмежованою. 1766 р. губернська канцелярія Новоросійської губернії постановила остаточно встановити цю границю. Була призначена комісія і в її склад увійшли представники від Новоросійської губернії, прем'єр-майор Седякин та від Малоросійської Колегії- полковник Горленко. Але комісія у своїй праці натрапила на опір з боку місцевих поміщиків; володіючи більшими маєтками, ніж рахувалось за ними, вони не допустили землемірів на свої землі і гальмували справу. Потураючи інтересам поміщиків, губернська канцелярія не наполягала на розмежуванні з належною енергією.^{2/}

1770 р. головний командир Новоросійської губернії В.М. Воєйков знову наказав скласти план спірних земель,^{3/} але й на цей раз справа не посунулась, і тільки 1721 р. до Новоросійської губернії була прилучена розлога територія, відрізана від полків - Полтавського і Миргородського.^{4/}

1765 р. територія Новоросійської губернії збільшилась за рахунок Воронізької губернії: до неї прилучено Бахмутський повіт. Перед тим місто Бахмут належало до Новоросійської губернії,^{5/} а його повіт залишався в Воронізькій губернії.

1769 року до Російської імперії прилучено Озів і Таган-

1/ Дніпропетр.Істор.Арх.,ф.Новорос.губ.канц.в.61,ч.1458.

2/ Там же, зв. 65, ч.1460,л.1, 16-17.

3/ Там же, зв. 62,ч.1458; зв.65,ч.1480, л.140.

4/ Д. Ф. НИКОЛАЙЧИКЪ. Городъ Кременчугъ . СПб. 1891, ст.60.

5/ П.С.З. 1765 г., ч. 12376, 13.1.

1/
ріг , а 1773 р. - Керч і Єнікале. 2/
1474 р. з Новоросійської
губернії виділено Озівську губернію.

Новоросійська губернія поділялась на дві провінції: на
правому березі Дніпра - Єлисаветська або Єлисаветградська, що
охопила землі Нової Сербії, Слобідського полку та трикутник
між Інгулом та Орлом. На лівому березі Дніпра - Катерининсь-
ка, що вибрала землі Слов'яносербії та Української лінії. 3/
Бахмутський повіт не входив у склад Катерининської провінції
і становив окремий повіт в Новоросійській губернії. 4/

Територія провінцій розподілялась між поселеними пункта-
ми, що мали значення не тільки військових, але й адміністра-
тивних одиниць.

В Єлисаветградській провінції було два гусарських полки:
5/
Чорний і Жовтий і один пікінерський - Єлисаветградський полк.
Чорний гусарський полк був розташований на території Хорвато-
вого гусарського полку; Жовтий - на території пандурського
полку. В Чорному гусарському полку було 16 рот: 1/ Новомиргород,
штаб-квартира полку, 2/ Печка, 3/ Петроострів, 4/ Надлак,
5/ Кальніболот, 6/ Семлек, 7/ Новоархангельськ, 8/ Мартонош,
9/ Панців, 10/ Каниж, 11/ Сентів, 12/ Вуковар, 13/ Федвар,
14/ Суботиці, 15/ Цибулів, 16/ Машорин. В Жовтому гусарському
полку було теж 16 рот: 1/ Крюків - штаб-квартира полку, 2/
Крилів, 3/ Табурин, 4/ Кам'янка, 5/ Зимунь, 6/ Павлиш, 7/ Чон-
град, 8/ Нестерівка/Вершац/, 9/ Глинськ, 10/ Самбор, 11/

1/ П.С.З. 1769 г. ч. 13351, 9. IX.

2/ А. СКАЛЬКОВСКИЙ. Хронол. Обзор. I, стор. 81, 82, 89.

3/ Дніпропетр. Істор. Арх., ф. Новорос. губ. канц. в. 60, ч. 1441.

4/ П.С.З. 1765 г. ч. 12376, 13. IV.

5/ Назва полку походила від кольору мундурів.

Дмитрівка, 12/ Беча, 13/ Вараждин, 14/Глаговац, 15/Янов, 16/
I/
Шолмош.

Південна частина провінції була зайнята поселеннями пікі-
нерського Єлисаветградського полку. В ньому було 18 рот: 1/
Мурзинка, 2/ Вершинокам'янка, 3/ Верблюжка, 4/ Зелена, 5/
Омельник, 6/ Домоткань, 7/ Бородаївка, 8/ Кам'янка, 9/Боянськ,
10/ Мишурин-ріг, 11/ Грузька, 12/Виска, 13/ Плетеноташлик, 14/
Дриська, 15/ Новоархангельськ, 16/ Добрянкa, 17/ Орлянка, 18/
Попельнаста. Штаб-квартира полку знаходилась в Єлисаветграді,
а згодом її перенесено в слободу Петриківку, що була більше
2/
в центрі полку.

Пізніше на території Єлисаветградської провінції поселе-
но четвертий полк - Молдавський гусарський. Для нього виділи-
ли частину землі, призначеної раніше для Єлисаветградського
пікінерського полку: слободи - Виску, Добрянку, Грузьку і Пле-
тений Ташлик. В ньому було теж 16 рот: 1/ Катерининський ша-
нець - штаб-квартира полку, 2/ Павловська кріпость, 3/ Виска,
4/ Пісчанка, 5/ Чорний Ташлик, 6/ Тернівкa, 7/ Інгульська, 8/
Добрянкa, 9/ Синюшин Брод, 10/ Липнянка, 11/ Плетений Ташлик,
12/ Лиса Гора, 13/ Тишківкa, 14/ Сухий Ташлик, 15/ Грузьке,
3/
і 16/ Вільшанкa.

Знаходячись на самій границі Новоросійської губернії і
запорозьких вольностей, Молдавський полк врізувався в запс-
розькі володіння, і між поселеннями полку і запорожцями йшли

1/ А. СКАЛЬКОВСКИЙ. Хронол.Обозр. I, ст.72.

2/ Там же, ст.72-73.

Дніпропетров.Істор.Арх., ф. Новорос.губ.канц., в.86, ч.
2092.

3/ А. СКАЛЬКОВСКИЙ. Хронол.Обозр. I, ст.122.

А. ШМИДТЪ . Матеріали для географ. й статистич. описа-
нія Рос.імп. Херсон.губ. I, ст.43.

В праці А. СКАЛЬКОВСЬКОГО можлива помилка в назвах
сотень Єлис.пікін.полку: Новоархангельськ - замість ін-
шої назви.

постійні спори за землю.

Наприкінці першої Турецької війни 1769-1774 рр. поселено ще далі на південь Бузький козацький полк, сформований з молдаванів і болгарів. Своїми поселеннями він зайняв береги Бугу. 1770 р. заселено слободи - Михайлівку /Єлисаветградівка/, Красносілля, Кучерівку, Лозоватку, Лагері, Новофагатаївку, Серби^{1/}ну Руду, Ухівку, Водяну.

Полки охоплювали не всю територію Єлисаветградської провінції: поза полками лишались околиці кріпости св.Єлисавети, так звані "державні округи" /"государственные округа"/.

В Катерининській провінції земля була розподілена між такими полками: спочатку, 1764 р., малося з двох полків Шевича і Прерадовича сформувати один гусарський полк і прилучити до нього три нових пікінерських полки та перевести з Києва Молдавський гусарський полк. Гусарський полк Бахмутський^{2/} був розположений в околицях Бахмуту; пікінерські полки - Луганський та Донецький-були розположені понад Луганню і Донцем, а Дніпровський пікінерський- на березі Дніпра, від вершин Самари до границь Нової Сербії; Самарський гусарський, що його перейменовано в Молдавський гусарський полк - займав^{3/} землі на південь від Дніпровського полку до устя Самари.

В Луганському полку було 10 рот: 1/ на р.Кринці, на усті Булавинського колодязя, 2/ Всебиток,/у М. Терновського, що в нього взято список рот, стоїть "понад р.Кринкою"/, 3/ на вершині р.Кривого Торця - Слобода і поселення, 4/ на р.Бичці - слобода і поселення, 5/ на р. Казенному Торці - на усті Мо-

1/ Матеріали для оцнки земель Херсон.губ., т.У, Александровскій уѣзд, ст. 123.

2/ Н. ТЕРНОВСКИЙ. Ы исторіи Запорож.Края. Стор.3-7.

3/ А. СКАЛЬКОВСКИЙ. Хронол.Обозр. I, 66.

гильчаних Байраків, 6/ на усті Казенного Торця, 7/ на р. Мачці коло її устя, 8/ на Сухому Торці вище Бика, 9/ на р. Сухому Торці, нижче Барвінкової стінки, 10/ на р. Сухому Торці^{1/} при усті Черкаської Балки.

В Дніпровському полку було 10 рот /1773 р./: 1/ Старо-сенжарівка, 2/ Новосенжарівка, 3/ Велицька, 4/ Кобиляцька, 5/ Сокольська, 6/ Кишенське, 7/ Переволочна, 8/ Келиберда,^{2/} 9/ Кременчуцька, 10/ Власівська.

В Самарському гусарському полку було 10 рот /1773 р./: 1/ Прасковейська, 2/ Петровська, 3/ Білевська, 4/ Козловська, 5/ Рязська, 6/ Нехворощенська, 7/ Маяцька, 8/ Царичанська, 9/ П'ятигорська і 10/ Орлицька.

Висунута на далекий південь, оточена ворожими сусідами-Новоросійська губернія весь час свого існування зберігала напіввійськовий характер і старалась укріплятись: особливо посилилася праця в будівництві нових і підтримуванні старих укріплень під час війни з Портою, від 1769 р. по 1774 р. В Катеринославській провінції це мало особливо важливе значення. Українська лінія вже давно занепала, і поселення посунулися далеко за лінію її кріпостей. Таким чином Українська лінія втратила своє значення. 1770 р. почали будувати нову, Дніпровську лінію, що мала охороняти Новоросійську губернію від татарських наїздів. Лінія ця починалась від Озівського моря Петровською кріпостю і через р. Берду йшла на Конські Води й доходила до Дніпра. На Дніпровській лінії планувалось спорудити ряд кріпостей, а саме: Петровську, Кирилівську,

1/ Н. ТЕРНОВСКИЙ. Там же, ст. 71.

2/ А. СКАЛЬКОВСКИЙ. Хронол. Обзор. I, 91.

Микитинську, Олександрівську, Захар'ївську, Григоріївську, Олексіївську і Дніпровську. Будівництво кріпости було доручено генералу Деденеву, під головним керівництвом генерала Щербі-^{1/}ніна, а від 1772 р. - генерал-майора Черткова.^{2/} Цей план не^{3/} був здійснений, збудовано тільки Олександрівську кріпость та приведено до стану поготовости Кирилівську. Решту кріпостей тільки намічено, в Микитинській та в Захар'ївській збудовано тільки казарми та інженерний дім; в Григоріївській та в Олексіївській - "никакого строения не начато", - так сказано в^{4/} списі міст Озівської губернії 1782 р.

Дніпровську лінію будували на території запорозьких вольностей, але уряд не вважав на права запорожців на ці землі. 1770 р. Катерина писала в указі Слобідському генерал-губернатору Щербініну, головному начальникові над усіма роботами на будівлі Дніпровської лінії, - що ця лінія має завдання захищати Слобідську губернію і "Малоросію" та що землі між Дніпром-Калміусом, Бахмутом і Старою лінією недовго залишаться без мешканців, особливо, коли там буде поставлена міцна охорона.

І дійсно, територія, захищена Дніпровською лінією, почала швидко заселятись; тут будувались редути, ретраншементи, магазини. Запорожці з повним правом могли вважати, що вони

1/ А. СКАЛЬКОВСКИЙ. Хронол.Обозр. I, 84-85.

2/ Арх.Госуд.Совета, т.I,ч.I /відділ історичний/.1869, стор. 340 - 341.

3/ Олександрівську кріпость будували інженери: підполк.

Пашін, капітани: Наковальський і Бахтін, поручник Путимцев і прапорщик Мусін-Пушкін, під загальним керівництвом інженера-полковника Бібікова. Арх.Госуд.Совета т.I,ч.I,стор.341.
Я.П. НОВИЦКИЙ. Исторія г.Александровска, ст. 5, 27.

4/ А. СКАЛЬКОВСКИЙ. Хронол.Обозр. I, ст.85.

ЙОГО Ж: Исторія Новой Сѣчи т.III,стор.130.

"Зап.Одес.Об-ва" т.III, стор.289.

Н.НОВИЦКИЙ. Исторія г.Александровска,стор.35.

втратили цю частину своїх "вольностей", "проспали" її, як колорітно висловився в листі до кошового Калнишевського Пилип І/ Львовський, повідомляючи його про будівлення редути і шанців.

Серед значних заселених пунктів у Новоросійській губернії перше місце займала кріпость св. Єлисавети, що частіше називається вже Єлисаветградом. Тут знаходився спочатку адміністративний центр губернії, комендантська канцелярія, митниця. Форштадти, що оточували кріпость, все більше розвиваються. Старовірська громада дістає різні привілеї, має свою багату церкву. Купецтво Єлисаветграду становили головним чином старовіри. Збільшується й міщанська і грецька громада. І 1774 р. за описом академіка Гюльденштедта, на Подолі, що був торговим центром Єлисаветграду, де була ратуша, базарна площа і крамниці, було коло 600 домів, поставлених правильними вулицями. Тут жили переважно купці й ремісники. Понад 300 домів було в інших частинах Єлисаветграду; частина домів належала міщанам і купцям, частина - офіцерам. Всього Гюльденштедт нарахував в Єлисаветграді коло 1200 душ міщан, не рахуючи купців і військових. Однак, зовнішній вигляд міста був до краю знидільний; будови, що знаходились у кріпості, як от провінціальна канцелярія, школа, острог, гауптвахта, - занепадали. Доми на форштадті, так само як і ті, що були в кріпості, збудовані були з поганого дерева, вкриті соломкою або тесом. Де-не-де росли верби; овсцевих садків було мало. Понад річкою простягались нечисленні городи. Тому, що Інгул широко розли- вався весною тут не було моста. Зате літом він пересихав, так

що можна було переходити його вбрід. Взагалі справа постачання води в Єлисаветграді була дуже пекуча. В кріпості були глибокі колодязі, але на форштадті задовольнялись невеликими колодязями з гнилою і шкідливою для пиття водою.^{I/}

1765 р. Єлисаветград відступає місце адміністративного центру Кременчуку, що відійшов до Новоросійської губернії разом із сотнями Миргородського полку. Від 1765 р. і до кінця цього періоду Кременчук був губернським містом. Сюди перенесено з Єлисаветграду митницю, єдину в губернії аптеку. Населення Кременчука збільшується, особливо зростає купецтво, серед нього багато російських купців. Коло Кременчука знаходилась перша цукроварня.^{2/} Росте й містечко Крюків - на протилежному, правому, боці Дніпра; пізніше воно злилось із Кременчуком і стало його передмістям. Крюків забудовується простими широкими вулицями; тут знаходились казенні овочеві сади, деякі в самому таки Крюкові, деякі - за кілька верст від нього.^{3/}

Новомиргород, утративши значення адміністративного центру і резиденції Хорвата, залишився головним пунктом Чорного гусарського полку. Укріплення його прийшли в занепад, рови повисихали, вали пообсипались. Будови Хорвата стояли напівзруйновані, але форштадт розвивався далі. За вказівкою академіка Гюльденштедта тут було 1774 р. 600 дворів, де жили купці і міщани. Торгівля провадилась як у постійних крамницях на базарній площі, так і на ярмарках. В Новомиргороді та його

I/ Бібл.Україн.Акад.Наук.Рукоп.від.Арх.кр.св.Єлисавети, чч.23, 29.

J. Guldenstaßt. Reisen II, 175 - 177.

2/ А. Николайчик. Там же.

3/ J. Guldenstadt. Op. cit. 125 - 126.

ближчих околицях було багато овочевих садів, виноградників. Коло Новомиргорода були заводи - горілчані, гарбарські, цегельні.^{I/}

Зберігав своє колишнє торговельне значення Новоархангельськ. В ньому в той час як його відвідав Гюльденштедт, було коло 300 дворів купців і міщан. Тут жило ^{2/}1774 р. до 40 купців і 23 ремісники; була цехова організація.

Найбільшим населеним пунктом Лівобережної Новоросійської губернії був Бахмут. Він був заснований ще у ХУІІ ст., і тут 1703 року були збудовані укріплення для охорони солеварень. Він став досить значним торговельним центром, головним чином завдяки торгівлі сіллю. 1754 р. Бахмут прилучено до Новоросійської губернії, і він став адміністративним центром Бахмутського повіту.^{3/}

- " -

I/ J. Guldensadt. II, 151 - 52.

2/ Там же, стор. 160-161.

3/ А. СКАЛЬКОВСКИЙ. Хронол.Обозр.І. стор.70.

II. УПРАВЛІННЯ НОВОРОСІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ.

Адміністрація Новоросійської губернії за весь час свого існування зберігала свій напіввійськовий характер. Цим лад Новоросійської губернії нагадував лад Нової Сербії і Слов'яносербії.

В першому указі, що визначав організацію Новоросійської губернії, сказано, що на чолі губернії стоїть головний командир; при ньому помішник або губернатор і канцелярія, що поділялась на два департаменти: військовий і земський. Військовий департамент підлягав військовій колегії, а земський - відповідним департаментам Сенату. Весь час головний командир та його помішник рахувались у штаті української дивізії: кожних три роки їх мали змінити інші особи, а в разі війни тільки I/ один із них залишався в губернії.

В руках головного командира зосереджувалась сповна вся влада: дипломатичні зносини, управління, суд і командування військом.

Посаду цю займали спочатку - генерал-поручник Олексій Петрович Мельгунов; з вересня 1765 р. - генерал-майор Яків фон Брандт - до грудня 1766 р.; від січня до липня 1767 р. - генерал-поручник Михайло Іванович Леонтьєв; від липня 1767 р. по 1774 р. - генерал-аншеф Федір Матвієвич Воейков і від 1774 р. - Григорій Олександрович Потьомкін.

- I/ П.С.З. 1764 г. ч. 12099, 22.III. Сборн.военно-историч. материал. в. XVI, стор. 127 - 129.
Д. ЭВАРНИЦКИЙ. Сборн.материал., стор. 202, 203.
2/ А. СКАЛЬКОВСКИЙ. Хронол.Обозр., стор. 64, 70, 75.
СЕНАТ.АРХ., т.IV, стор. 455, 652, 662.

Помішник головного командира мав функції цивільного губернатора. Цю посаду займав генерал-майор Олександр Степанович Ісаков. Крім того була ще призначена "доверенная особа из сербов", як сказано в указі; цю посаду створено для того, щоб забезпечити інтереси чужинецького населення при створенні нової губернії, але точніше про функції цієї "особи" ми нічого не знаємо і скоро вона зникає. Займав цю посаду бригадир Зорич, дядько фаворита Катерини.

З бігом часу великого значення набирає обер-комендант Кременчука, бригадир Василь Олексійович Чертков. 1769 р. Воєйков наказав Черткову: з огляду на те, що Ісакову не стає часу на всі справи, "письменные дела в свою дирекцию взять и настоящее оных течение рачительно продолжать, також порядочную переписку с находящимся в крепости св. Елисаветы за коменданта артиллерии майором Герингом о всех тамошних обращениях, как часто только возможно содержать и о всем том також и об оборотах неприятельских по возможности обстоятельств ко мне ежедневно рапортовать".^{I/}

Таким чином Черткову дано уповноваження, що ставили його навіть вище, ніж Ісакова.

Головним органом місцевої адміністрації в краю була канцелярія Новоросійської губернії, що спочатку знаходилась у кріпості св. Єлисавети, а від 1765 р. - в Кременчуці. У склад її входили: цивільний губернатор, комендант кріпості св. Єлисавети, штаб-офіцери місцевих полків, командир старовірських поселень, що був разом із тим і пограничним комісаром. Персо-

нальний склад губернської канцелярії 1766 р., напр., був такий: бригадир В. О. Чертков - комендант кріпости св. Єлисавети; прем'єр-майор Жовтого гусарського полку Плавецький; капітан того самого полку Дубровський; секунд-майор Чорного гусарського полку Булацель; цей склад щороку мінявся - так 1767 р. замість Дубровського бачимо прем'єр-майора Олішевського, 1768 р. - прем'єр-майора Жовтого полку Боровського, 1769 р. - капітана того самого полку Фурмана.^{1/}

Штат канцелярії не дуже ясно вирисовується з документів: крім членів був секретар.^{2/} В штаті губернії числились: архітектор /спочатку Бургардт, а від 1772 р. - Неєлов - до 1775 р./, були лікарі різних рангів: штаб-лікар, або губернський лікар /Шаров/ і нижчих рангів лікарі /Аксеніус та ін./.^{3/}

У відомстві губернської канцелярії знаходилась межева експедиція, що відмежовувала землю, видавала плани землевласникам, стежила, щоб не було займання чужих земель і т.д.^{4/}

Функції губернської канцелярії були дуже широкі й невідрізані. Одна із головних функцій полягала в догляді за заселенням краю і розподілом земель. Загалом губернська канцелярія мала обіймати все життя губернії: заснування і управління слобід, заводів, фабрик, колонізацію. Треба сказати, що компетенція її не була визначена зразу й оформлювалась в процесі розвитку губернії. Так, наприклад, перші роки землю роздавали

-
- 1/ Дніпропетр. Історич. Арх., ф. Новорос. губ. канц., зв. 62, ч. 1458; зв. 74 ч. 1477.
Бібл. Україн. Акад. Наук. Рукоп. від. арх. кр. св. Єлисавети ч. 143, 182.
- 2/ Дніпропетр. Істор. Арх., ф. Новорос. губ. канц., зв. 62, ч. 1458, л. 377.
- 3/ Бібл. Україн. Акад. Наук. Арх. кр. св. Єлисавети, ч. 143, 172.
Дніпропетров. Істор. Арх., ф. Новорос. губ. канц., зв. 73, ч. 1621; зв. 85, ч. 2028; зв. 95 ч. 2471.
- 4/ Дніпропетр. Істор. Арх., ф. Новорос. губ. канц. зв. 91, ч. 2264, 2253.

різні установи й особи: і провінційальні канцелярії, і комендантські, і "генералітет"; з кінця 60-их років губернська канцелярія зосередила в своїх руках розподіл земель і контроль над цим розподілом. Так у розпорядженнях губернської канцелярії з приводу резолюції Воєйкова і низки запитань губернської канцелярії видно, що вона значно поширила свою компетенцію. Їй одній належало право призначати землю, стежити за виконанням умов, що на них давалося землю, відбирати незаселені землі і т.д. Тільки при губернській канцелярії можна було скласти купчі на землю. Вона стежила, щоб поміщики не приймали збіглих селян і т.д. До 1774 року купецтво знаходилося у відомстві полкових канцелярій, з цього року воно переходить у відомство губернської канцелярії.^{I/}

Штати канцелярії були невеликі, платня нужденна, бракувало людей на "письменні" посади. Цікава з цього погляду скарга, подана від губернської канцелярії головному командиру Воєйкову: не зважаючи на те, що Новоросійська губернія різниться від інших тим, що вона "наклонюється правом воинским", канцелярія її не знає, чи має вона право призначати на роботу унтер-офіцерів, капралів і рядових, а служачих з "разночинців" вона не може знайти через мізерні платні. Єдиний вихід брати по два-три хлопця на одну посаду, звільняючи їх батьків від пікінерського податку. Воєйков заборонив давати такого роду пільги, і губернська канцелярія донесла йому, що не ручиться, чи вдасться їй знайти потрібне число грамотних лю-

I/ Одеск. Істор.Музей. Збірка "Одесск. Об-ва Истории и Древностей", II, 30-64, ч. II5.
Дніпропетров. Істор.Арх., ф.Новорос.губерн.канц.в.76, ч. 2067.

I/
дей.

Брак людей показувався у всьому, на всіх посадах. На вищих посадах опинились в Новоросійській губернії ті самі люди, що правили при Хорваті: полковник Одобаш, колишній полковник Слобідського полку, тепер став командиром Єлисаветградського пікінерського полку; полковники - Чорба і Плавецький, командири пандурського полку - стали командирами гусарських полків: Чорного і Жовтого; на нижчих посадах бачимо капітанів - Олішевського, Боровського, Булацеля та інших офіцерів сербських полків.

І765 р. Новоросійську губернію поділено на дві провінції. На чолі провінції стояли воєводи і провінціальні канцелярії. Окремий воєвода був в Бахмутському повіті. Воєводою Єлисаветградської провінції був секунд-майор Миколай Черніков, колишній ад'ютант Хорвата і член його "почота", як каже Пишчевич; воєводою Катерининської провінції був секунд-майор Олексей Алимов; Бахмутського повіту - "тайный советник" Фліверк, що його скоро змінив полковник Іван Шабельський.^{2/}

Штат провінціальної канцелярії був досить значний: два поручники на посадах секретарів; два генеральні писарі, один писар, один перекладач, два учні. Крім того при канцелярії числився постійний кат. В Єлисаветградській провінціальній канцелярії штат був менший ніж в Катерининській: там був тільки один секретар, в Катерининській провінції було два секре-

I/ Од.Іст.Музей. Збірн."Одес.Об-ва Истории і Древн."II-30-64,л.II5-II9.

2/П.С.З. І765 г., ч.І2367, 26.III.

Извѣстія.... Пишчевича,стор.376.

Бібл.Україн.Акад.Наук.Арх.кр.св.Єлисавети ч.І69,І72.

Дніпропетр.Істор.Арх.,ф.Новорос.губ.канц.в.60,ч.1441.

Н. ТЕРНОВСКИЙ. Op.cit. ч.25.

тарі. Прохання губернської канцелярії призначити другого секретаря в Єлисаветградську провінціальну канцелярію з огляду на те, що вона була обільше обтяжена справами, ніж Катерининська, Воейков відхилив; він указав, що не можна змінити штат, не можна призначити й позаштатного, а можна тільки призначити когонебудь з одставних і платити йому "кормові" гроші.^{I/}

Персональний склад Єлисаветградської провінціальної канцелярії був такий: воєвода - секунд-майор Черніков; секретар-поручник Вешняков до 1772 р., а від 1772 р. - поручник Березанський. В Катерининській провінціальній канцелярії були воєводами послідовно: полковник Алимов, прем'єр-майор Неєлов, капітан Клінец і поручник Піменов, провінціальний лікар Рейхель, а після його смерті - від 1773 р. - Данилевський. У відомості провінціальної канцелярії був також форштмейстер, що завідував усіма лісами. Цю посаду займав весь час секунд-майор Максимов.^{2/}

Полки не охоплювали всього населення, і поруч з полковою канцелярією існували адміністративні одиниці, що підлягали безпосередньо провінціальній канцелярії, як от старовірські слободи, що мали свого командира.^{3/}

Першим командиром Чорного гусарського полку був прем'єр-майор Лазар Серезлій; після нього, від 1773 р., капітан Кіашка. Командували Човтим гусарським полком: полковник Федір

1/ Дніпропетр.Істор.Арх.,ф. Новорос.губ.канц. в.62, ч. 1458, л. 308-316, стор.9.
Одес.Іст.Музей.Збірн."Одес.Об-ва Истории и Древностей", II-30-64, л. II5-II9.

2/ Дніпропетр.Іст.Арх.,ф.Новорос.губ.канц. в.62,ч. 1450; в.65,ч.1480; в. 76 ч. 1606; в.91 ч. 2253.
Бібл.Україн.Акад.Наук.Арх.кріп.св.Єлисавети ч.151,169, 174.

3/ Бібл.Україн.Акад.Наук.Арх.кріп.св.Єлисавети,ч.2,172.

Чорба, Молдавським гусарським - полковник Василій Лупул-Зверев, Єлисаветградським пікінерським - полковник Миколай Одобаш.^{1/} Командний склад полків лівобережної частини Новоросійської губернії не весь відомий. Дніпровським пікінерським полком командував полковник Алимов, Луганським - Шабельський.

Функції полкових установ весь час лишались неозначені й змінювались. Це видно на прикладі переведення купецтва з відомства полкових канцелярій у відомство губернської канцелярії. Можливо, що саме через цю невправність компетенції полкових управлінь, часом вищі адміністративні органи звертались безпосередньо до ротних управлінь, обходячи полкові: так 1765 р. Чертков безпосередньо ротним управлінням розіслав наказ заборонити мешканцям носити постолы, або 1772 р. Єлисаветградська провінціальна канцелярія звернулась до ротних управлінь з розпорядженням слідувати, щоб приїжджі не занесли в губернію чуми.^{2/}

Окремо стояв комендант кріпости св. Єлисавети з його комендантською канцелярією. На посаді коменданта перемінилось стільки людей, що ніхто з них не міг чимнебудь визначитись, як то було в попередній період.

Скальковський подає список комендантів, але неповний, і тому я подаю його сповна: 1763-64 - полковник О. О. Ірман; від 1764-65 - "правлящий комендантовою должностъ" - полковник Г.Г. Фрізель; 1765 - бригадир В.А.Чертков; 1765-68 - полковник Г. І. Глебов; 1768 - полковник Х.Г. Корф і 1709 - майор Герінг, а після його смерті - тимчасово прем'єр-майор Халкидонський і

^{1/} Бібл.Україн.Акад.Наук.Арх.кр.св.Єлисавети, ч.128,171, 126.

^{2/} Там же, ч. 174.

від червня того самого року до 1772 р. - підполковник К. І.
Гессій; від 1772 по 1774 р. - підполковник І. Дувинг.^{1/}

Органом коменданта була гарнізонна канцелярія, перейменована згодом на комендантську; до неї поступово стали переходити виключно справи, що торкалися гарнізону кріпости. Поки в кріпості знаходились всі чотири канцелярії - губерньська, провінціальна, комендантська і полкова Єлисаветградського полку, вони були не досить виразно відмежовані одна від одної в правах і обов'язках та у взаємовідносинах між собою. Провінціальна канцелярія в переписці з комендантською вживала особливої форми: вона писала в комендантську канцелярію не "ордер", як у підлеглу їй установу, ані, звичайно, "рапорт", як у вищу, тільки - "известие". Не зважаючи на цей тон, що означав ніби рівність, комендантська канцелярія в деяких відношеннях підлягала провінціальній. Так, напр., 1772 р. провінціальна канцелярія повідомила комендантську "известием", що "определено текущие по сей канцелярии письменные дела и определения... к подписке... Дувингу предложить в присутствии в канцелярии и впредь по сей канцелярии дела подписывать ему, Дувингу, о чем и оной комендантской канцелярии знать дается..."^{2/} В той самий час комендантська канцелярія зверталась до провінціальної "предложениями": "мы предлагаем в 1772 г. командировать инженера с рабочими людьми для обновления Екатерининского шанца".

Компетенція комендантської канцелярії була дуже різноманітна: їй підлягали звичайно всі військові команди, в тому числі й команда форпостів. 1765 р. губернатор Ісаков писав ко-

1/ Бібл. Україн. Акад. Наук. Арх. кр. св. Єлисавети ч. 107, 121, 125, 128, 174.

А. СКАЛЬКОВСКИЙ. Хронол. Обзор. I, 97.

2/ Бібл. Україн. Акад. Наук. Арх. кр. св. Єлисавети, ч. 174, 125.

менданту Черткову, щоб він у таких справах не звертався ні до губернської, ні до провінціальної канцелярії, бо форпостні справи вимагають негайного рішення. Все це було цілком логічно - військові справи природно мали знаходитися в компетенції військового начальника. Але в тому самому документі знаходимо й таке зауваження: Ісаков пише Черткову, що "хотя вновь населенные слободы осадчими в ведомство Ваше поручены... однако, когда за труд себе почитать изволите оные препоручить Елисаветградской провинциальной канцелярии". Тут бачимо вже не доцільний поділ компетенцій, а чисто персональний підхід у справах адміністрації, і треба сказати, що це бувало дуже часто.

ІІІ. ПЛАН ЗАСЕЛЕННЯ НОВОРОСІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ.

Основним завданням, що його ставила держава перед Новоросійською губернією, було заселення цього краю, а в зв'язку з тим - закріплення тут російського впливу. Слідом за опанування території посувається по ній і російський поміщик. Заселення Новоросійської губернії стояло в тісному зв'язку з цілою загальною політикою держави і являло собою один із яскравих взірців того, як здійснювались на практиці абстрактні теорії половин ХУІІІ ст.

Друга половина ХУІІІ ст. в Росії характеризується захопленням ідеями популяціоністів, ідеями, що якнайкраще відповідали прагненням панщизняної Держави. В бажанні добитися збільшення населення сходились і абстрактні ідеали західноєвропейських економістів і реальні потреби держави. В ділянці теорії ми бачимо, що в Росії ретельно перекладають класичні, хоч і застарілі, праці західноєвропейських економістів, як от Юста, Більфельда, Зонненфельса та інш. Російські вчені - Ломоносов, Забєлін - наукові інституції, такі, як Академія Наук, Вільне Економічне Товариство, популяризують у своїх працях думку про важливість збільшення населення в державі. Ці думки знаходять собі місце в "наказі", відбиваються в багатьох указах: полегшується умови для шлюбів, об-

І/ М.М. ШПИЛЕВСКИЙ. Политика народонаселения в царствование имп. Екатерины II. "Зап. Новорос.универс." УІ т. І87І, ст. 9-23, 20, 30-32.

Н. Д. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Маніфест І775 р. в світлі тогочасних ідей. "Зап.Істор.-Філолог.ВідділуВУАН", т.ХІІ.

межується в правах нежонатих і т.д. Щобільше підданих, тим багатша держава і тим сильніша вона, бо більшу армію може виставити проти ворога; щобільше кріпаків, тим багатший поміщик - так спрощено приймалося теорії популяціоністів у панщизняній Росії.

Самого природного приросту мало; приходиться довго ждати, поки виростуть діти. Тому питання чужинецької колонізації притягало особливу увагу уряду. Вживається заходів, щоб притягати в межі Росії тих російських підданих, що були повтікали за кордон. Разом із тим викликають з-закордону чужинців, приваблюючи їх різного роду пільгами. Уряд Катерини II інакше ставився до чужинців-колоністів, ніж уряд Єлисавети: він уже не ставив меж їм щодо релігії. В 50-их рр. чужинецька колонізація в Росії ішла "самотьком". Чужинці йшли з власної ініціативи, а російський уряд тільки вказував їм де оселитись і давав пільги й привілеї. Тепер російський уряд старався взяти в свої руки цілий рух чужинців у Росію. Маніфест 4.грудня 1762 р. закликав усіх чужинців, що хочать переселитись у Росію, обіцяючи їм "монаршу милость". Маніфест перекладено на всі європейські мови й розіслано російським резидентам при чужоземних дворах.^{2/} Незабаром опубліковано ще два акти, що послужили підставою для всієї чужинецької колонізації: указ про відкриття "канцелярії опіки чужоземних ко-

I/ "Сб. И. Р. Ист. Об-ва", т. УП, ст. 85, 86.

П.С.З. 1764, ч. I2433, 24.УП; ч. I2378, I4.IY; 1766 г., ч. I280I, I5.XП.

2/ П.С.З. 1765, ч. I2433, 24.УП; ч. I2378, I4.УП; 1766, ч. I280I, I5.XП.

П.С.З. 1762, ч. II720, 4.XП.

В.А. БИЛЬВАСОВЪ . Исторія Екатерины II, ч.П, дод.У, ст. 522.

лоністів" і маніфест про права, що їх давалось чужинцям. Вже сама організація канцелярії, поставленої поруч з колегіями, з Г. Г. Орловим, всемогучим фаворитом Катерини на чолі, показує, яке значення уряд надавав справі чужинецької колонізації. Ціле сонмище "викликувачів" послано за кордон для закликання "охочих" людей. На постачання колоністам харчів, на будову фабрик і заводів уряд асигнував 200.000 руб. В результаті діяльності комісії 1770 р. в Росії засновано 117 нових колоній.^{I/}

Дарма, що діяльність в організації переселення була така інтенсивна, ми не маємо ні одного пам'ятника тих часів, що давав би нам змогу уявити собі, як пристосовувано на практиці теоретичне побажання, висловлюване в указах і як здійснювано на практиці поселення чужинців у більш чи менш значних масштабах. Треба мати на увазі, що згадані вище 117 колоній були розкидані по різних губерніях: Чернігівській, Саратовській, Петербурзькій, Воронізькій, Лифляндській і мали приватний характер, не впливаючи на лад губернії.

Винятком щодо цього з'являється "План о поселении в Новороссійской губернии", затверджений Сенатом 2.квітня 1764 р. Цей документ відбиває на собі погляди своєї доби на колонізацію і на здійснення на практиці теоретичних міркувань. Він цікавий і важливий, як спроба охопити все життя краю і, так би мовити, підпорядкувати його вимогам колонізації, починаючи з наділяння землею і кінчаючи справами виховання й освіти.

I/ П. С. З. 1763 ч. 11879, 22.УП; 11880, 7.УШ; 1764, ч. 12283, 17.XI.

Ще більше значення набирає цей документ в очах дослідників, коли взяти на увагу, що своїм змістом він єдиний в своєму роді і не має собі аналогії в сучасній йому літературі.^{I/} Не можна забувати також і тієї обставини, що цей "План" являв собою не тільки проект заселення, але й те чинне право, що ним користувались в Новоросійській губернії довгий час, навіть у 80-их роках ХІХ століття. Характеристичне, що "План" уявляв собі край, як пустелю, де не було до того часу ні людей, ні права, ні звичаїв; як область, що має бути ще заселена; як *tabula rasa*, де законодавець може накреслювати нові закони й планувати нове життя.

Говорячи про "План", треба звернути увагу на таке цікаве явище: хоч "План" уже був виданий кілька разів, але досі він не притягнув до себе належної уваги з боку дослідників як російської, так і української історії.^{2/}

"План" поділяється на 8 розділів, а саме: І. "О преимуществах"; 2. "О разделении земли и на каком основании оною владеть"; 3. "О комплектовании"; 4. "О доходах"; 5. "О лесах"; 6. "О коммерции, купцах, фабриках и заводах"; 7. "О границах"; 8. "О школах".

Перший розділ трактує про те, що все населення губернії, незалежно від того, коли й звідки хто прийшов, має всі права "старинных российских подданных". 2. Кожен військовослужащий і поселенець дістає певну ділянку у вічне спадкове володіння.

I/ П. С. З. І764, ч. І2099, 22.III. Сб. воен.-ист. мат. в. ХУІ.

2/ С. СОЛОВЬЕВЪ . Там же, кн.УІ,ст.38 /надруковано зі скороченням/.

3. Ніхто з поселенців і міщан примусово не буде взятий на військову службу; нікому не забороняється торгувати сіллю і горілкою; продукти й різні товари дозволяється ввозити з-закордону й вивозити за кордон без мита аж до нового указу; цим пунктом мешканцям Новоросійської губернії давались права не однакові, а більші, ніж споконвічним підданим, права, що ними користались мешканці Нової Сербії. 4. Всі чужинці якої-будь національності можуть записуватись в гусарські й пікінерські полки без жадних обмежень; воїм їм видається по 30 руб. "без повороту". 5. Всі російські піддані, що перебували за кордоном і повернулись з-закордону, самі або їхні батьки, до "указних" років, а також запорожці, що записались в гусарські або пікінерські полки, дістають по 12 руб. безповоротно; тут, як видно, права на субсидію російських підданих і чужинців не зрівняно. 6. Всі, хто записується на поселення, як чужинці, так і російські піддані, дістають однаково по 6 руб. 7. Вербункові агенти діставали "на проезд и харчи" кожного чужинця-колоніста, здатного до військової служби, по 3 руб., а за поселенця - по 2 руб.; за російського підданого і поляка - без різниці: чи йшов він на військову службу чи на поселення - по півтора руб. 8. Всі, хто діставав землю в губернії, мали заселити її, викликаючи своїм коштом людей з-закордону - без казенних субсидій. 9. Всі військовоозлучачі звільняються на перший рік од служби, щоб мати змогу налагодити своє господарство, і тому платні не дістають, а тільки субсидію, що дається їм на "обзавод".

Тут ми бачимо багато цікавих рисок. Цікаво, що уряд не

обмежується закликом з-закордону тільки чужинців, але викликає і російських підданих, що повтікали за кордон, хоч розцінює їх нижче, ніж чужинців, дає меншу субсидію "на обзавод", меншу премію агентам. Друга важлива риса, що відрізняє організацію Новоросійської губернії від Нової Сербії - це увага, що уділяється заселенню не-військових слобід, хоч за цивільних поселенців платилось і менше, ніж за військових. Перший розділ був ніби вступом, і думки, висловлені в ньому, розвиваються далі в наступних розділах.

Розділ 2-й - найважливіший зо всіх. Називається він: "О разделении земли и основаниях, на которых владеть землею". В першому пункті вказується, що все новосербське поселення поділяється на 70 округ, з них 52 призначається для військово-вослужачих, 2 - для міського населення, 16 - для решти населення: старовірів, чужинців, виходців з-закордону, що не хотять засновувати окремих слобід. Всього призначається 1421000 десятин землі по 19.000 десятин в кожній окрузі. Пільгові роки будуть даватись в залежності від якості землі, від 6 до 16 років, на підставі затвердження головного командира. Кожна округа поділяється на "жеребьи" - по 24 діляниці, всього в окрузі 700 діляниць; в 32 округах діляниці були по 26 десятин, в 38 округах - по 30 десятин, бо в них немає лісу. Кожна діляниця ніколи не повинна ділитись і лишається назавжди незмінна, щоб той, хто користується з неї, міг відбувати військову службу й платити звичайні податки. Цей пункт - кардинальний у цілому плані. Він регулює все майбутнє землеволодіння і лишається в силі не тільки на час існування Новоросійської гу-

берній, а й у пізніші часи в питанні щодо розмірів селянської садиби зберігає свою силу. Тут ми зустрічаємо незвичайно цікаве питання - про незмінний розмір ділянки: таким чином "План" хотів гарантувати бездоганне виконання, як військових, так і податкових повинностей населення. Разом із тим забезпечувався добробут власника добра, бо йому не загрожували переділи між спадкоємцями. Такий порядок, звичайний для військово-феодалного ладу, був новиною в Російській імперії. Той самий принцип з невеликими відмінностями внесено в закон 19.березня 1764 р. про наділ землі чужинцям, з тією різницею, що тут мова не про право поселенця на володіння, а про його право користування ділянкою, що належить громаді. Але й тут ми бачимо неподільну ділянку і неподільний двір, що має переходити сповна, без розподілу, одному із синів господаря за його вибором.^{I/}

2-й пункт цього розділу трактує про населення округ: військовослужачі підлягають ротним командирам, що у військових справах рапортують в полк, а в цивільних - Новоросійській губернській канцелярії.

3. Вся земля поділяється на три частини: 1/ казенних поселен, що платять податки з землі, а не з душі; 2/ поміщицьку, що за неї платиться з землі і 3/ військових поселен, що за неї нічого не платять. Тут важний принцип плати з землі, а не з душі. Цей самий принцип бачимо і в законі 19.березня 1764 р., що встановив податки в чужинецьких колоніях.

4. Кожному, хто захоче власним коштом виводити людей

I/ П.С.З. 1764 , ч. 12095, 19.III.

А.Д.КЛАУСЬ . Наші колонії, ст. 18-19.

з-закордону, дається стільки землі, скільки він хоче, на таких умовах: а/ земля дається у повну власність, коли поселенців буде хоч по одному селянському дворі на кожну ділянку, цебто 26 або на 30 десятин/; якщо за три роки земля не буде заселена без важливих причин, то її віддають іншому; б/ по скінченні пільгових років власник мусить платити за землю у розмірі вдвоє меншим, ніж платять казенні селяни, бо він вивів людей своїм власним коштом; в/ нікому не давати землі понад 48 ділянок, а якщо заселиться більше, то лишок землі належить продати.

5. Ніхто не може купити землі понад 48 ділянок. Коли хто дістане в спадщину чи іншим способом 48 ділянок, то повинен лишок понад 48 ділянок продати. Якщо немає покупця, то по справедливій оцінці землю повинна прийняти казна, разом із селянами, а якщо вона не знайде покупців, то зачислити селян в казенні поселяни.

6. Володіти землею може тільки той, хто служить в Новосербському корпусі, або живе в межах губернії. Якщо поміщик дістане посаду в іншому місці і муситиме виїхати, то він повинен продати землю місцевим людям; якщо за два роки земля не буде продана, то її повинна забрати казна по справедливій оцінці. Таким чином цей пункт регулює питання про розмір і характер поміщицького землеволодіння. Тут ми бачимо два різних підходи до розв'язання цього питання: з одного боку "План" висуває на перше місце інтереси населення краю - тут навіть не внесено жадних обмежень станового характеру в правах діставати землю; кожний може дістати землю, аби тільки

мав гроші, щоб заплатити за вивід людей. З другого боку - "План" заводить обмеження щодо розміру поміщицьких маєтків: не більше 1440 десятин, де встановлено 30 десятин на двір, і 1248 десятин там, де встановлено 26 десятин на двір. Це була новина в порівнянні із звичайними способами наділяння землею в інших частинах Російської імперії. Обмеження це можна пояснити тільки тим, що автор "Плану" головним завданням уважав всіма способами сприяти якнайскорішому заселенню краю, а сподіватись заселення великих просторів - було тяжко. Цікаве й інше обмеження, що його заводить "План" - це вимога, щоб поміщик жив у губернії; вона цілком нова і диктована була бажанням створити в новозаселяваному краю постійний контингент поміщиків і тим зміцнити тут російський вплив. Пункти 5-й і 6-й трактують про умови військової служби; в п.5 говориться, що з кожної військової ділянки повинен служити один військовий. Коли після його смерті в сім'ї не лишиться нікого, здатного до військової служби, то ділянка переходить у розряд поселенських, а замість того один із поселенців на власне бажання переходить у військовослужачі; якщо серед спадкоємців не буде нікого дорослого і нікого з них не можна буде записати в поселенці, то малолітніх оддати в сирітський дім, а землю передати новому поселенцеві, або тому, хто захоче виділитися з великої сім'ї; майно /будови/ треба продати, а гроші віддати спадкоємцям, коли вони доростуть літ. Головний командир має доглядати за тим, щоб військовослужачих завжди було встановлено в штаті число, і щоб ділянки не зменшувались. В пункті 6 вказується, що військовослужачі не

платять податку казні зо землі; також звільняються й їхні вдови та діти на час 10 років. По скінченні цього строку, земля або записується на спадкоємця відповідно до його чину, або, якщо він не служить, то повинен платити зо землі, як із поміщицької. Так само оподатковується і лишня земля /наприклад, син полковника, прапорщик, має право на меншу кількість землі, ніж його батько, і за лишок повинен платити як поміщик/.

В третьому розділі - "О комплектовании" - сказано, що кожний військовослужачий має право вийти в одставку через слабість, або поставити на своє місце свого сина, чи когонебудь, здатного до військової служби, зі свого двора. В 2 пункті до цього додається, що військовослужачий має право помінятися із поселенцем, здатним до військової служби, дворами і надалі платити за дільницю, як за поселенську, всі податки. 3. Не тільки головний командир, але й кожна сім'я повинні наглядати, щоб служба відбувалась бездоганно і щоб у разі втечі служачого - його негайно заступав якийнебудь родич. Для цього треба, якщо у військовослужачого мало родичів, об'єднувати кілька сімей в одну, щоб у кожному дворі, крім військовослужачого було не менше двох робітників - у пікінерському полку і трьох - в гусарському, а якщо більше - то ліпше. Ці пункти регламентують порядок військової служби й землеволодіння військовослужачих: тут особливо цікавий зв'язок сім'ї зі службою - сім'я відповідає за належне відбування служби й відповідає за свого члена. Цікава думка про штучне збільшення сім'ї сторонніми їй людьми і створення постійного комплекту

запасних робітників у дворі. Тут ми бачимо відтворений інститут фаміліятів, як у Новій Сербії, й мимоволі впадає в очі надмірна ряснота різного роді гарантій, що їх встановляв "План", щоб забезпечити правильне виконання військової служби; це мимоволі наводить на думку, що без цих гарантій не можна було бути певним у тому, що цю службу будуть відбувати як слід.

Пункт 6-й присвячений питанню про вербунок людей. Кожний, хто спровадив своїм коштом певне число людей з-закордону, діставав офіцерський чин. Коли він був здатний до служби, то його призначали в полк, якщо нездатний - то давали тільки чин, рангову землю і "вербункові гроші". За спровадження 300 чоловік дається чин майора, за 200 - капітана, за 80 - поручника, за 60 - прапорщика, за 30 - вожмістра. Якщо люди записані не до полку, а в поселенці, то число їх повинно бути вдвоє більше. Порівнюючи з умовами, практикованими в Новій Сербії, вимоги тепер значно вищі /в Новій Сербії капітанський чин давали за 100 д., поручника - за 75, прапорщика - за 50/. Це можна почасти пояснити бажанням обмежити приплив випадкових елементів в офіцерський корпус. Цікаво, що, як побачимо далі, саме цей пункт був значно змінений.

Четвертий розділ "О доходах" має завданням забезпечити утримання полків в губернії з прибутків краю після скінчення пільгових років. Прибутки ці становили: 1. Поземельний податок від казенних і поміщицьких селян; 2. податок від шинків; 3. від продажу на ярмарках худоби; 4. від прогону худоби за кордон; 5. від привозу в Польщу із Криму й Січі соли й риби; 6.

від довозу із Польщі горілки; 7. "купецьких людей обложя по приличности торгов"; 8. від цехових, в залежності від їх промислу і 9. від млинів.

Всі ці суми, крім поземельних, належить стягати негайно і призначити їх на будування шкіл, шпиталів, сирітських домів, крамниць і т.д.

П'ятий розділ присвячено лісам. В п.І. сказано, що ніхто не має права будувати хати з дерева, слід будувати мазанки, або будувати з цегли, або в крайньому разі - з негодячого хворосту, обмазаного глиною; дахи слід робити з черепиці або земляні; діляниці огорожувати земляними валами. Пунктом 2-им заборонено будувати гуральні, за винятком тих осіб, що самі насаджать і виростять ліс. 3. Хто посадив і огородив ліс, дістає його на власність. 4. Хто знайшов торф, або будівельний камінь, дістає у власність ці діляниці землі, зобов'язуючись продавати знайдене на ній по помірних цінах. Місцева адміністрація пішла ще далі в охороні лісів: Чертков заборонив навіть виробляти постולי, щоб не псували дерев, і наказав брати I/ штраф - по 5 коп. - за кожне обдерте або зрубане дерево.

Шостий розділ присвячений інтересам торгівлі й заводам. В першій пункті говориться, що треба старатись поширити торгівлю з Кримом і Туреччиною. В п.2.сказано, що всіх чужинців і російських підданих, що вийшли із Польщі й інших місцевостей, можна приймати в купецтво й цехи при кріпості св. Єлисавети, в Орлі, в Архангельську, в Миргороді, в Крюкові і в Мишурині.

Пункт 3-й: купці з Росії, що приписались до Новоросійської

I/ Бібліот.Україн.Акад.Наук, справи кріп.св.Єлисавети, ч. I74.

Пресльдованіє лаптей колонизаторами Новороссіи. "Кіев. Старина" 1888 р. т. ХУ, стор. 754 - 56.

губернії, платять стільки, як платили на попередньому місці. Пункт 4-й вказує, що кожний має право засновувати фабрики й заводи, а для цього всім охочим дається місця. Найбільше бажано, щоб заводи були фабрики для виробу предметів, потрібних для війська: сухарні, гарбарні, полотняні фабрики, для виробу ківерів, а також кінські й овечі заводи. Казна видає кожному для тих підприємств позичку по 6 ½ годових. Пункт 5-й: хто засадив шовковничий або виноградний сад, чи завів якесь інше підприємство, рідке в Росії, має право 10 років без мита вивозити свої продукти за кордон і в Росію. Пункт 6-й: чужоземним ремісникам давати позичку "на обзагод" без процентів.

Зміст цього розділу цікавий тим, що тут розвиток промисловости підпорядковується потребам війська. З другого боку - цікаві пільги, обіцяні підприємцям. Пункт 5-й - цілком взятий з маніфесту 22.липня 1763 року, що встановляв пільги для чужинців; але цим і обмежується запозичення з цього маніфесту: в "Плані" ні слова не говориться про право фабрикантів купувати кріпаків для фабрик і мануфактур, і ця риса дуже важлива: автор "Плану" ставить головним завданням - збільшення населення в краю, і ніде ні одним словом не згадує про кріпаччину, бо це могло б тільки загальмувати заселення краю.

Розділ сьомий - про границі - не містить в собі нічого важливого для заселення краю.

Розділ восьмий - "О школах" - надзвичайно цікавий. Пункт I-й вказує, що всі діти зобов'язані вчитися в школі грамоти, письма, арифметики, закону Божого, а при бажанні - чужих мов та інших наук. Сироти й незаможні утримуються на казенний кошт,

заможні повинні платити за своє утримання, але за навчання не можна вимагати плати. Пункт 2-й вказує, що мають бути заведені особливі школи для виховання дівчат; вони мають сприяти направи "суровых и жестоких обычаев способом благонравных женщин". Треба з дитинства привчати жінку до "домостроительства" и "всякой приличной работе". Третій пункт: для сиріт і калік, а також для "приносимых детей", мають бути засновані притулки на казенний кошт, щоб "во всем селении нищего и странствующего, также и безвинного младенца без призрения не находилось".

Цей розділ надзвичайно цікавий: і текстом, і змістом, а також термінологією він нагадує "наказ" Катерини II і риторичним характером своїм різко відрізняється від інших розділів "Плану". Тут менше реальних тверджень і все пройняте лірикою. Але в цій ліриці дещо звертає на себе увагу: поперше - вимога загального навчання дітей і при тім дівчат - нарівні з хлопцями; подруге - безплатність навчання. Звісно, все це лишилось на папері, але все ж таки цікаво, що 1764 р., хоч би й утопічно тільки, було поставлене це питання.

Такий зміст цієї надзвичайно цікавої пам'ятки досліджуваної доби, пам'ятки, що відбиває в собі умовини заснування Новоросійської губернії. В деяких частинах цей документ близько сходиться з іншими актами тієї самої доби, але значення його більш ширше і повніше охоплює все життя краю.

"План" дуже цікавий і тим, що в ньому відбилися зміни, установлені до поміщицького землеволодіння, порівнюючи з указом, що регулював організацію Нової Сербії: там суворо обмежувалось право володіння землею на користь чужинців; тепер землю дістає кожний, хто буде жити в губернії. Разом із тим

"План" дає змогу діставати поміщицькі землі і не дворянам, якщо вони виведуть належне число людей.

"План о поселении" довго служив в Новоросійській губернії як чинний закон: всі, хто просив землі, діставали її на засаді "Плану".

Однак, практика не лишила його в недоторканому вигляді: багато чого змінено в ньому. Дуже цікавий і важний документ, що зберігся в копії XIX в. у збірці б. Одеського "Общества Истории и Древностей". Це копія з докладних пунктів і доповнення Плану, подана від Новоросійської губернської канцелярії колишньому головному командир^{I/}у генерал-аншефу Воєйкову /1780/.

Копія ця написана в три стовпці з такими заголовками: I. "От канцелярии докладываемо"; II. "На оной резолюция главного командира Воєйкова"; III. "Противо того исполнить следует". Таким чином, ми тут маємо три моменти кожного питання: спочатку губернська канцелярія порушує питання про зміну пункту "Плану", мотивуючи своє "доношение"; на це Воєйков дає резолюцію і врешті канцелярія дає інструкцію, яким способом виконати на практиці резолюцію Воєйкова.

Сумнів викликає дата копії. Ні в якому разі це не може бути дата складення документу - ні подання донесення, ні резолюції Воєйкова : 1780 р. Воєйков уже не був головним командиром. Подати своє донесення й дістати резолюцію на відповідь канцелярія могла в часі між 1767 р. -призначення Воєйкова головним командиром - і 1773 р. На це вказує те місце резолюції Воєйкова, де він зазначає, що Військова Колегія розглядає справу зачислення в полки офіцерів - не-дворян, Колегія розв'язувала

I/ Одес. Істор.Музей. Зб. "Од. Об-ва Истории и Древн.", л. II-30-34.

"Сборникъ различныхъ документовъ, относящихся к Южной Россіи", л. 191-195.

це питання 1773 р. Ї ще інша не пряма вказівка на дату, - вказівка, що те або інше має бути виконане не пізніше 1774 р.

Найправдоподібніше, що складено цей документ, щобто - зібрано до купи донесення канцелярії, резолюцію Воєйкова та звіт про виконання її- 1774 р., коли на посаду був призначений Потьомкін і для нього стали збирати різного роду відомості про стан губернії, про її статистику, торгівлю, розподіл і заселення земель.

Тепер перейдемо до розгляду цього документу. З нього видно, що найбільше був змінений п.4-й другого розділу. В "Плані" вказано точно, що кожний, хто виведе певне число людей з-закордону, дістане офіцерський чин і право на землю відповідно до свого чину. Канцелярія запитала Воєйкова - кому слід давати землю, бо по закону давати землю можна тільки дворянам, штаб і обер-офіцерам, хоч цим і порушується пункт "Плану". Воєйков potwierджує, що давати землю під садиби можна тільки дворянам, генералітету, штаб і обер-офіцерам та /додано/ унтер-офіцерам; решті мешканців давати тільки під заводи, сади й виноградники - з умовою не заселяти цих земель. Всі не-дворяни, що дістали землю під слободи, повинні продати її тим, хто має право на володіння нею, або повернути в казну за справедливою оцінкою. Новоросійська губернська канцелярія використала цю резолюцію, щоб поширити свої права: вона змонополізувала в своїх руках роздачу землі і поставила умову для всіх, хто просив землі, щоб вони долучали довідку від провінціальної канцелярії про їхнє право на володіння землею. Таким чином резолюція Воєйкова внесла важливий коректив до ліберального "Плану" в чисто становому напрямку.

Цим не обмежуються зміни в цьому пункті. Воейков поклав резолюцію - не відбирати земель у поміщиків, що не заселили її за три роки, тільки вимагати від них заплачення всіх податків за три роки, а якщо вони не заселять земель і за дальших три роки - віддати землю іншим. Таким чином, фактично тут дано нову пільгу поміщикам-дворянам: замість трьох років - встановлювалось 6 років.

Викликала запитання канцелярії і заборона в "Плані" давати понад 48 десятин: деякі поміщики набрали більше землі, зокрема офіцери Катерининської провінції і Бахмутського повіту; одні дістали землю у спадщину, другі - купили, треті дістали наділом. Воейков і тут виявив дуже лагідне ставлення до таких поміщиків: він дозволив їм тимчасово володіти всією землею аж поки Сенат не розв'яже цього питання. / Головним чином тут мова про поміщиків, що перейшли зо землею із інших губерній/.

Далі губернська канцелярія поставила з приводу цього пункту низку запитань, що не з'ясовані в "Плані": рангові землі мають даватись лише тим, що фактично служать в полках губернії; за наказом генералітету їх дають також отставним офіцерам. Воейков дав дозвіл давати їх отставним офіцерам, якщо це не на кривду іншим. Друге питання, поставлене від канцелярії, торкалося рангових земель служачих у Слобідському полку, де норма була вища, ніж установляв "План"; Воейков дозволив лишити в попередньому розмірі. Викликала сумніви канцелярії заборона володіти землею особам, що не живуть в Новоросійській губернії; Воейков і в цьому випадку дав дозвіл, що зводив до нуля обмеження "Плану": можна лишити землю тим осо-

бам, що, від'їжджаючи, доручать їх управителям з місцевих людей. Мотивує свою постанову Воєйков тим, що місцеві служачі забезпечені землею і при застосуванні цих обмежень на практиці земля лишалась би пустою. Але, якщо ці поміщики лишатимуть свою землю без догляду, то її слід відбирати. Губернська канцелярія доручила провінціяльним канцеляріям подати відомості про те, хто із "посторонних" володіє землею і як порядкує нею.

Таким чином затверджений Сенатом "План" заселення Ново-російської губернії за 10 років радикально змінено, а саме: ті пункти, що сприяли інтенсивному заселенню краю, що забезпечували його своєрідний лад, найбільше змінено в напрямку, сприятливому для загально-російського дворянського ладу.

Не відповідав цьому ладові і четвертий пункт III-го розділу, що відкривав шлях усім без винятку, хто спровадить людей, - до офіцерських чинів. Губернська канцелярія запитала Воєйкова, що робити, коли людей спровадять купці або "платящие оклад"? Воєйков не відважився сам особисто розв'язати це питання, а запитав Військову Колегію, і та 1773 р. дала вказівку, що ні купцям, ні "разночинцам" не слід давати офіцерських чинів. Так змінено і цей пункт на користь дворянства.

Губернська канцелярія хотіла змінити третій пункт III-го розділу - щодо числа запасних членів у родинах військовослужачих, чи не ліпше було б наділити їх одразу землею? В цьому випадку Воєйков став на оборону "Плану" і наказав, щоб були запасні члени родин як і раніше.

Треба відмітити ще одне цікаве пояснення Воєйкова. Губернська канцелярія дозволяла мати горілчані заводи тільки

тим, хто посіє ліс. Ця умова робила особливі труднощі поміщикам Катерининської провінції, що споконвіку володіли гуральнями, не сіявши лісу. Воейков розв'язав це питання на користь поміщиків: вони можуть володіти гуральнями з умовою, що достарчатимуть дрова із сусідніх губерній, а якщо виявиться, що для гуральні вживалося місцевого дерева - гуральню належить конфіскувати.

Викликав сумніви губернської канцелярії і 4-й пункт УІ-го розділу - про наділ землі під овечі і кінські заводи. Воейков точніше окреслив неясні вказівки: під овечі заводи належить давати землю, рахуючи І десятину на вівцю; під кінські заводи - 5 десятин на коня.

Такий зміст цього цікавого документу. Як бачимо, всі зміни, що їх внесено в "План" мали виразний становий характер і мали метою зліквідувати той лад, що його становляв "План". Всі ці зміни позбавляли його своєрідних рис і потрохи змінювали місцеве право звичаєм російським, відстоюючи інтереси дворянської верстви.

Водночас із "Планом о поселении в Новороссийской губернии" видано аналогічний "План" заселення колишньої Слов'яно-сербії.^{I/} Її поділено на 140 округ. В кожній окрузі було 20.000 десятин землі. 32 округи призначено поселенцям, щоб було "с кого брать налоги", як сказано в "Плані", решту - військовослужачим. "План" містить мало нового. Там сказано: "Весь порядок во всем делается на основании уже Высочайше подтвержденных о Новороссийской губернии штатов" із дозволом

I/ М. ТЕРНОВСКИЙ. Къ исторіи Запорожскаго Края. Екатеринославъ 1904, стор. 3-7.
Там же, окр. відб.

робити тільки потрібні зміни, повідомляючи про це начальство. Військові роти радились селити по границях, а селянські селища будувались в середині території, обводили селища валами на випадок ворожих нападів; 12 штаб-офіцерів мають скласти плани цілої провінції. Вся організація Катерининської провінції мала тимчасовий характер; на цю особливість її зустрічаємо часті вказівки: "Пока все полки так вновь крепости и редуты сделаются... в обережение казенное строение и леса остались до будущего о земском правительстве учреждения". Коли утвердиться Новоросійська губернія, можна буде збільшити число гусарських і пікінерських полків, і тоді, створивши міцну охорону границі, можна буде сподіватись зросту населення, а зі зростом населення можна буде сподіватись, що воно само буде комплектувати полки.

Цей "План" бідніший змістом, ніж перший. Основна його думка: Катерининська провінція мусить мати військовий характер, тут все для війська, для потреб оборони краю.

До цього "Плану" можна додати ще один цікавий документ: це інструкція головного командира Мельгунова начальникові Бахмутського повіту, тайному дорадникові Фліверку. Датована вона правдоподібно 1765 р., бо тільки 12.вересня 1765 року Бахмутський повіт підпорядковано Новоросійській губернії і в жовтні того самого року Мельгунов дістав іншу посаду; лишається тільки кілька дат вересня 1765 р., коли Мельгунов міг написати цю інструкцію.

Зміст її такий: начальник провінції повинен пильнувати, щоб дворище гусара не запускалось під час його відсутности

там /у випадку війни/. В комплект полків можна приймати тільки
----- I/ М. ТЕРНОВСЬКИЙ. Там же.

ки людей сімейних, а одиноких -- тільки понад комплект із попередженням, що вони можуть бути зачислені в комплект, коли "розмножать" свою родину або пообіцяють "в короткое время пополнить фамилию". Цей пункт інструкції дуже характеристичний і може служити доповненням і до "Плану" І764 р. З одного боку ця вимога забезпечувала по часті совісне виконання службових обов'язків; з другого -- воно цілком відповідало завданню обмежувати в правах нежонатих з метою сприяти збільшенню населення; нагадаємо тут закон про вибори в Комісію І767 р.: згідно з ним можна посилати депутатів тільки жонатих, що мають дітей; або закон І767 р., що забороняв вибирати на громадські посади в казенних селах нежонатих і бездітних.^{I/}

В інструкції того ж таки Мельгунова підполковникові Шабельському, командирові Луганського пікінерського полку, розташованого близько Запоріжжя, бачимо вже інше ставлення: в ній пропонується приймати в полк усіх, без обмежень -- українців, чужинців, запорожців -- і всім платити: чужинцям за вступ на службу 30, за поселення -- 12 руб.; запорожцям -- в обох випадках -- по 12 руб. і поселенцям та пікінерам давати пільгу на три роки. Поселень, що існували перед організацією полку, не нищити, а мешканців їх приймати на службу.^{2/}

1/ П.С.З., І766, ч. І280І, І4.ХІІ.

2/ П. С. З., І787, ч. І6603, 3І.ХІІ.

ІУ. РОЗДАЧА ЗЕМЕЛЬ ПОМІЩИКАМ; ЗАСЕЛЕННЯ ІХ.

На підставі "Плана о заселении" всі землі Новоросійської губернії розділено, за небагатьма винятками, між гусарськими й пікінерськими полками. Полкові землі давалося під військові поселення й офіцерам.

За "Планом", як сказано вище, всі військовослужачі діставали по одній ділянці землі - 30 або 26 десятин, і ця дільниця лишалася незмінна. Тут найпекучішим питанням було зобов'язання членів сім'ї заступати вояка у випадку його хвороби, смерти чи втечі.

Служачі офіцери, лікарі діставали **рангову** землю відповідно до чину. Такі землі не були особливістю Новоросійської губернії, вони з давніх часів існували на Слобожанщині та в Гетьманщині, але тут цей інститут набирав деяких нових рис, що відрізняли його від споріднених інститутів інших частин України. І тут, і там так називано землі, що їх приділювано старшині, але на Лівобережній Україні розмір цих дач не був точно визначений і залежав від особи, що діставала ці землі від "ласки" того, хто давав їх. Тільки 1734 р. указом Анни зроблено спробу обмежити розмір рангових дач, але норма була надзвичайно висока - від 30 до 400 дворів.

В своїй суті рангові землі мали значення тимчасового володіння: їх давали за службу, і з припиненням служби, або переходом заінтересованого на іншу посаду, рангові землі мали

бути повернені або передані іншій особі. В дійсності на Лівобережній Україні

1/ Дніпропетр. Іст. Арх., ф. Новорос. губ. канц., в. 76, ч. 1666, ст. 393 - 96.

2/ В. А. БАРВИНСКИЙ. Крестьяне Лѣвобережной Украины ХУП-ХУШ в. в., Харьк., 1909, ст. 94-116.

В. А. МЯКОТИНЪ. Очерки соціальної історії Малороссії. "Записки", 1915, січень, ст. 191-92; серпень, ст. 166-70; листоп. ст. 143-56.

бережній Україні так не бувало: там весь час ішла боротьба за
обернення рангових земель у звичайні земельні маєтки, що пере-
ходили б у спадщину. Часто-густо ці землі даровано на вічність
і тим давалось ще більше підстав для інших державців добива-
тись того самого і для себе.^{1/}

В Слобідській Україні 1733-37 рр. був постановлений та-
кий розмір рангових дач: полковники діставали по 15 дворів,
обозні - по 7, судді - по 6, унтер-офіцери - по 2 двори. Таким^{2/}
чином тут норма дач була значно нижча ніж у Гетьманщині.

В Новоросійській губернії зразу встановлено, що кожний
чин дає право на певну кількість землі і в цьому полягала го-
ловна відміна від Лівобережної України. Розмір рангових діль-
ниць в Новоросійській губернії був такий: прапорщик і поруч-
ник, полковий аудитор, квартирмейстер, ад'ютант, комісар, лі-
кар - діставали на 4 двори, цебто по 104 або по 120 десятин;
капітан чи ротмістр - 6 дворів /150 - 180 десятин/; секунд-
майор - 7 дворів /182 - 210 десятин/; прем'єр-майор - 8 дво-
рів / 208 - 240 десятин/; підполковник - 10 дворів /260-300
десятин/ і полковник - 16 дворів /416 - 480 десятин/; свяще-
ник - 2 двори /52 - 60 десятин/.^{3/}

Тут видно, що норма була вища, ніж у Слобожанщині і
значно нижча ніж у Гетьманщині. Треба зазначити, що не див-
лячись на всі зміни щодо рангових земель, розмір їх в Ново-
російській губернії лишався без змін.

1/ В.А.МЯКОТИНЬ. Там же, I, ст. 191-92.

Слідство про маєтність Лубенського полку. "Укр.арх.",
К. 1931, т. IY, ст. 55.

В.А. БАРВИНСКИЙ. Op. cit. ст. 99-105.

2/ П. ГОЛОВИНСКИЙ. Слободские казацкие полки. СПб., 1864,
стор. 169.

3/ Дніпропетр. Істор. Арх., ф. Новорос. губ. канц., в. 73, л. 1621.

Теорія була така: коли державець рангової землі підвищувався в чині, він мав діставати додаткову ділянку; коли він умирав, або виходив у відставку, то його ділянка мала передаватись тому, хто приходив на його місце. Практика різко розходиласть з теорією. На практиці часто бувало, що люди по кілька років не могли добитися рангових ділянок. В таких випадках заінтересована особа сама починала підшукувати собі підходящу ділянку землі. Картина, що нагадує нам далекі часи "верстанія государевых служилых людей" з усіма властивостями цього інституту.^{I/} Наприклад, 1774 р. лікар Данковський повідомив Катерининську провінціалъну канцелярію, що він знайшов між слободами - пікінерською Петровською і Ціглера ділянку землі, нікому ще не призначену, і просив дати йому цю, належну за його рангом, ділянку на 4 двори. Бувало, що служачий сам розвідував і повідомляв, що та чи інша ділянка не заселена, або з іншої причини власник утратив на ній право,^{2/} і цим полегшував контролю.

Розмір рангових ділянок не задовольняв офіцерів: в наказах депутатам в комісію 1767 р. офіцери Чорного і Жовтого гусарських полків скаржились, що коли поселити на рангових ділянках тих робітників, що на них мають право офіцери, замість джур, то не лишиться вже землі для самого офіцера, і просили збільшити вдвоє розмір рангових ділянок.

Але головним чином боротьба проти встановлених рангових ділянок провадилась не по лінії розміру їх, а по лінії зрів-

1/ В.Я.РОЖДЕСТВЕНСКІЙ. Служилое землевладеніе въ Московском государствѣ . ХVІ, ст. СПб, 1897, стор.301.
2/ Тавр.Упр.Госуд.Им., в.ІV, ч.50-54, 593, 591, 592.
Сборникъ Имп.Рос.Истор.Об-ва, т. 93, ст. 20, 31.

няння їх із загальними земельними ділянками. Чистоту принципу умовности рангових земель порушувало багато обставин, і в першу чергу - право діставати в цілковиту власність рангову землю, коли вона буде заселена встановленим числом людей; подруге - право продавати цю землю, що було наслідком першого права. Ї багато документів, що свідчать про продаж рангових земель.

З цього приводу губернська канцелярія запитала Воєйкова: як відомо, служачі, дістаючи інші посади, продають рангові землі стороннім особам, і через те новопризначені служачі вже не дістають рангової землі. Відповідь Воєйкова була дуже невиразна... Землі слід продавати не стороннім особам, а тим, хто приходить на посаду служачого, що відходить. А коли не буде згоди щодо ціни, то губернська канцелярія має встановити справедливую ціну на землю і на будови; коли новий служачий все таки не схоче купити цю землю, то можна продати її сторонній особі. В такому випадку служачий, що відмовився купити, повинен задовольнитись самою тільки грошевою платнею. А якщо землю ніхто не купить, то її має взяти казна "по справедливой оцне"^{I/}. Так невиразно й заплутано пробував Воєйков розв'язувати конфлікти, що виникали: він став на оборону інтересів того, хто продає і визнав за ним право продати землю, приділену як частина платні. Разом із тим він позбавляв його наступника змоги одержати цю частину платні і примушував його купити її за гроші, або зовсім позбавляв його цієї землі, якщо він не міг заплатити за неї "справедливої" ціни. Тим, що розв'язання питання "справедливої оцінки" передавалось губернській канцеля-

I/ Тавр. Упр. госуд. имущ., в. I4, ст. 595, У, ч. 405, в. IX, ч. I483. Од. Іст. Музей. Зб. "Од. Об-ва Ист. и Древн.", II-30-64, ст. IOI, 95.

рії, відкривалось шлях до всякого роду зловживань.

Ще "План" 1764 р. передбачав можливість передавання рангової землі у спадщину синам, що мають офіцерську рангу. Але землю передавали не тільки синам, а й дочкам. У випадку нового шлюбу вдова мала право перевести рангову землю на свого чоловіка з таким розрахунком, як переводила її на сина - служачого. Так вдова поручника Сухомлинова вийшла за аудитора Прокоповича, і він просив затвердити за ним землю Сухомлинова. Так бувало й з дочками, що виходили заміж. Діставали спадщину й сестри по братові.^{I/} Так майорша Арапова дістала у спадщину рангову землю брата, капітана Корбе.

Таким чином, інститут рангових земель був весь час під загрозою злиття зі звичайним землеволодінням; з цього погляду дуже цікаві накази офіцерів депутатам в комісію 1767 р.: офіцери гусарських полків - Жовтого і Чорного, полків пікінерських - Єлисаветградського і Донецького -^{2/} одностайно просили передати їм рангові землі у власність.

Підводячи підсумки, треба сказати, що за час недовгого існування Новоросійської губернії рангові землі пройшли дуже швидке процес обернення їх з умовного землеволодіння у звичайну земельну власність, що її власник міг продати, заповісти, заложити, словом розпоряджати нею, як схоче.

Крім рангових земель, давали землю для поселення слобід і для заводів. Землі, що заселялись повним числом дворів - цебто один двір на 20 або 30 десятин, в залежності від місцевості, переходили у вічне володіння. Не тільки "План" 1764 року, але й указ Сенату 1767 р.^{3/} не обмежував у цьому праві

1/ Тавр. Упр. гос. ім., в. ІУ, ч. 414; в. У, ч. 759.

2/ Собрн. Р. Истор. Об-ва, т. 93, ст. 21, 28, 31, 32.

3/ Дніпрспетр. Истор. Арх., ф. Новорос. губ. канц., в. 67, ч. 1511.

нікого; ми бачили, однак, як скоро Новоросійська губернська канцелярія обмежила це право тільки на користь дворян і дістала апробацію Воєйкова. Не-дворяни могли діставати землю тільки під різні заводи, сади, виноградники і т.д. Всі особи не-дворянського стану повинні були продати землю дворянам, або повернути її в казну, або переписати її під будь-які заводи.

За "Планом" давали землю під заселення не більше як на 48 дворів, цебто 1246 або 1440 десятин, але частіше призначали половинну норму - на 24 двори. Збереглись докладні відомості про землі, роздані за час 1764 - 1773 рр., що дають досить повну картину розподілу землі в Єлисаветградській провінції; щодо Катерининської провінції, то маємо менше відомостей про це.
I/

Землю давали з умовою заселення її; виконання цієї умови було поставлене під контроль: поміщики повинні були подавати відомості про рух населення. 1769 р. Новоросійська канцелярія наказала провінціальним канцеляріям подати відомості про те, скільки землі приділено кожному поміщикові, на який строк, скільки дворів він зобов'язаний був поселити і скільки поселив, звідки прийшли селяни: чи з-закордону, чи з "Малоросії", скільки лишається незаселеної землі і чому вона не заселена. Відповіддю на це була відомість 1769 року.
2/

В додатку до "Плану" Воєйкова знаходимо вказівки на заходи, вживані супроти поміщиків, що за три роки не заселили взятих земель. З них стягали плату за весь час, включаючи й піль-

I/ Дніпропетр. Істор.Арх., ф. Новорос.губ.канц., в.73, ч. 1661.

2/ Там же, в.62, ч. 1458.

гові роки. По дальших трьох роках землю забирали в казну. Таких випадків бувало чимало; заселити землю в тодішніх умовах було тяжко. У відомості про заселення земель в Катерининській провінції вказано й причини, що перешкоджали заселенню: поміщик Булгаков писав, що міг поселити замість 16 дворів тільки 7, бо частину підданців забрали запорожці на свої "Вольності", а частина загинула від пошесних хвороб; священник Іван Ковалевський поселив 9 дворів замість 16, інших увели запорожці; секунд-майор Логачев із капітаном Букресвим із 40 дворів поселили 19, решта людей розбіглась від нападу розбишак, а ті, що лишилися, "живуть у страху". Полковник Мочеселов і полковниця Денисова не могли заселити своїх земель, бо запорожці розігнали їм людей. Всім цим поміщикам губернська канцелярія продовжила строк, але в інших - князя Баратова і Броккіна - забрала землю "за неспособність владельцев".^{I/}

Не ліпше стояла справа в Правобережній частині Новоросії. Там так само нападали запорожці, а крім того перешкоджали наїзди польської шляхти. Характеристична історія поручника Руніча, що на нього нападав кілька разів шляхтич Хайновський, і руйнував його господарство. Хайновський приходив на чолі банди 200 чоловіка.

Проте, не зважаючи на всі перешкоди, колонізація швидко посувалась, і зріст її був значно більший в Єлисаветградській провінції Новоросійської губернії, ніж у Катерининській, завдяки постійному припливові людей з Правобережної України; люди ці осідали як в казенних слободах так і в приватновласницьких.

1/ Дніпропетр. Іст. Арх., ф. Новорос. губ. канц. в. 62, ч. 1458, ст. 574-77.

2/ Бібл. Україн. Акад. Наук. Арх. кр. св. Єлисавети ч. 174.

За весь час - від 1764 по 1774 р.- у Єлисаветградській провінції роздано для поселення слобід і для різних заводів, під сади та ліси 288 дач. Під дачою я тут розумію ділянку землі, приділену одній особі або слободі. У випадках, коли та сама особа діставала дві чи три дачі - в різних полках або в різні роки в тому самому полку - я рахую їх за окремі дачі. Нижче подано окрему відомість, зложену на підставі окремих відомостей про роздані в цій провінції землі.

ТАБЛИЦЯ Ч. І ЗЕМЕЛЬ, РОЗДАНИХ В П І Д

	Чорний гусарс. Жовтий гусарс. Молдавс.гусарс.					
	полк:		полк:		полк:	
	Дач	Десятин	Дач	Десятин	Дач	Десятин
I764	6	7758	-	-	-	-
I765	5	4366	8	8968	-	-
I766	5	3904	7	3737	-	-
I767	I8	I4I38	I3	7746	-	-
I768	3	804	20	I39II	-	-
I769	8	9360	2	2030	-	-
I770	7	3832	6	I936	-	-
I77I	8	8624	7	6244	4	5040
I772	6	6983	5	6000	4	4630
Всього	66	59769	68	50572	8	9670

ТАБЛИЦЯ ч. І-а ЗЕМЕЛЬ, РОЗДАНИХ

	Чорний гусарс. Жовтий гусарс. Молдавс.гусарс.					
	полк:		полк:		полк:	
	Дач	Десятин	Дач	Десятин	Дач	Десятин
I764	-	-	-	-	-	-
I765	-	-	-	-	-	-
I766	2	3669	-	-	-	-
I767	I	2240	4	2755	-	-
I768	I	2725	8	5500	-	-
I769	I	2725	I	I072	-	-
I770	I	900	-	-	-	-
I77I	I	I269	-	-	I	2000
I772	-	-	-	-	-	-
Разом	7	I3528	I3	9327	I	2000

- 55 -
 Є Л И С А В Е Т Г Р А Д С Ъ К І Й П Р О В І Н Ц І Ї
 С Л О Б О Д И.

Єлисавет.пикін. полк:		Казенні округи:		Округа кріпости св. Єлисавети.	
Дач	Десятин	Дач	Десятин	Дач	Десятин
-	-	I	3000	4	I380
3	4740	-	-	2	300
I	60	4	6I20	7	966
I2	86I0	7	I7700	5	I624
I	I80	I	I500	4	3350
3	2880	2	2340	3	I3I0
4	4320	2	2880	3	2I60
5	3960	3	2490	4	4320
6	5760	I	720	2	3I30
35	305I0	2I	36750	34	I8540

П І Д К І Н С Ъ К І Т А О В Е Ч І З А В О Д И.

Єлисавет.пикін. полк:		Казенні округи:		Округа кріпости св. Єлисавети:	
Дач	Десятин	Дач	Десятин	Дач	Десятин
-	-	-	-	I	I20
-	-	-	-	-	-
-	-	6	8437	-	-
2	2760	I3	I77I0	2	IIO0
I	2500	I	I500	-	-
I	500	I	600	-	-
-	-	I	300	-	-
-	-	I	I690	-	-
-	-	I	II40	4	3690
4	5760	24	3I677	7	49I0

Т а б л и ц я ч. І-б
З А Г А Л Ь Н И Й П І Д С У М О К
РОЗДАЧІ ЗЕМЛІ В ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКІЙ ПРОВІНЦІЇ.
Від І764 по І772 рік було роздано:

	Чорний полк	Жовтий полк	Молдавс. гусарс. полк	Єлисав. пiкiн. полк.	Казен- ні окрy- ги	Округа кр.св. Єлисав.	РА- 30М
І764							
Дач	6	-	-	-	І	5	І2
Десятин	7758	-	-	-	3000	І500	І2258
І765							
Дач	5	8	-	3	-	2	І8
Десятин	4366	8968	-	4740	-	300	І8374
І766							
Дач	7	7	-	І	І0	7	32
Десятин	7573	3737	-	60	І4557	966	26893
І767							
Дач	І9	І7	-	І4	20	7	77
Десятин	І6378	І050І	-	ІІ370	354І0	2724	76383
І768							
Дач	4	28	-	2	2	4	40
Десятин	3529	І94ІІ	-	2680	3000	3350	3І970
І769							
Дач	9	3	-	4	3	3	22
Десятин	І2085	3І02	-	3380	2940	І3І0	228І7
І770							
Дач	8	6	-	4	3	3	24
Десятин	4732	І936	-	4320	3І80	2І60	І6328
І77І							
Дач	9	7	5	5	4	4	34
Десятин	9893	6244	7040	3960	4І80	4320	35637
І772							
Дач	6	5	4	6	2	6	29
Десятин	6983	6000	4630	5760	2І60	6820	32353
ВСЬОГО:							
Дач	73	8І	9	39	45	4І	288
Десятин	73297	59899	ІІ670	36270	68427	23450	2730І3
%% розда- ної землі:	26,8	22,0	4,3	І3,3	25,0	8,6	І00

Із таблиці ч. I ми бачимо, що розподіл землі між полками був нерівномірний: в одних її роздано більше, в інших - менше. Найбільше роздано в Чорному гусарському полку, а саме: 73 дачі, в них 73297 десятин або 26,8 % всієї розданої землі в провінції. У Жовтому полку роздано 81 дачу - 59899 десятин, або 22 % всієї розданої землі. В казенних округах - 45 дач - 68427 десятин, або 25 % розданої землі. В Єлисаветградському пікінерському полку - 39 дач - 36270 десятин або 13,3 % розданої землі. В окрузі кріпости св. Єлисавети - 41 дача - 23450 десятин або 8,6 % розданої землі. Всього в провінції роздано 288 дач і в них 273013 десятин землі. Треба додати, що розподіл між полками непевний, бо територія Молдавського полку пізніше була виділена із території Єлисаветградського полку і дачі, що опинились в Молдавському полку, рахуються за Єлисаветградським.

Цікаву картину дає ця таблиця щодо часу роздачі землі: перші роки існування Новоросійської губернії кількість розданих земель зростає: 1764 р. в цілій провінції виділено 12 дач і в них 12258 десятин землі, або 4,5 % всієї розданої землі; 1765 р. - вже 18 дач і 18374 десятин землі або 6,7%; 1766 р. - 32 дачі і 26893 десятини або 9,9%;, 1767 р. - 77 дач і 76383 десятини або 28 % всієї розданої землі. Видно, що край почав швидко заселяватись і притягати і поміщиків, і селян, але, починаючи від 1768 р. кількість розданої землі різко зменшується: 1768 р. виділено 40 дач і 31970 десятин або 11,7% загальної кількості розданої землі. Дальше все менше й менше дач. Тут впливала, очевидно, і війна з Туреччиною і Кримом, що саме розпочалась і заторкнула в дуже значній мірі

й Блісаветградську провінцію. Не можна забувати, що більшість поміщиків були офіцери місцевих полків і під час війни вони не мали змоги влаштовуватись на господарстві. У всякім разі число роздач падає. За два роки - 1771 і 1772 - роздано землі менше ніж 1767 р.: 23,8% всієї розданої землі.

Таблиця показує також - де переважали слободи, а де - заводи; останніх було найбільше в казенних округах: 53,2% всієї розданої тут землі, і найменше в гусарському Чорному полку - 9,5 % всієї розданої тут землі, а в цілій провінції під заводи роздано 19,8 %.

Тепер подивимось, який розмір мали ділянки, що їх давали для заселювання.

Т а б л и ц я ч. 2

Розмір діляниць в Блісаветградській провінції:

Назва місцево- сти.	I-23 дво- рів.		24-27 дворів.		48 дво- рів.		Понад 48 дво- рів.		ВСЬОГО дач.
	Дач	%	Дач	%	Дач	%	Дач	%	
Жовтий гусарсь- кий полк.....	40	49,4	18	22,2	15	18,5	8	9,9	81
Чорний гусар- ський полк.....	18	4,2	30	41,2	18	24,6	7	9,6	73
Блісаветгр.пі- кінер.полк....	12	30,8	13	38,8	14	35,9	-	-	39
Округа кріп.св. Блісавети.....	23	68,3	9	21,9	2	4,9	2	4,9	41
Казенна округа...II	24,4		20	44,4	8	37,8	6	18,4	45
Молдавський гу- сарський полк..	I	11,1	4	44,5	3	23,3	I	11,1	9
	110	38,2	94	32,7	60	20,8	24	8,3	288

Таблиця ця подає по дві цифри для кожної категорії: перша - число дач, друга - процентове відношення числа дач до загального числа дач полку. Нижній ряд чисел дає число дач, розданих в цілій провінції і процентове відношення кожної групи до загального числа всіх дач. Таблиця показує, що найбільше роздавалось дач менших розмірів - до 24 дворів; вони становлять 38,2% загального числа, і тільки 8,3% дач були понад 48 дворів. Найдрібніші дачі були в окрузі кріпости: там було 68,3% дач від I до 24 дворів. Більші ділянки частіше давали в казенних округах /13,4 % понад 48 дворів/.

Щодо окремих поміщиків, то тут тяжко встановити точно, хто і скільки саме землі дістав, бо та сама земля могла належати різним особам; часом помагає встановити особу акт, але й тут можна помилитись, тому таблиця ч. 3 має тільки приблизне значення:

Т а б л и ц я ч. 3

Поміщики, що дістали найбільші дачі /понад 48 дворів/.

П р і з в и щ а	Дворів	Десятин	
I. Рашкович, секунд-майор	260	7890	Казенні округи
2. Михайлович, полковник	197	5112	Чорн.гусар.полк.
3. Іванов, капітан.....	144	3744	" " "
4. Никориця, капітан.....	144	3744	" " "
5. Плавецький, секунд-майор	127	3362	Жовтий гус.полк.
6. Чертков, бригадир.....	100	3000	Єлисавет. пікін. полк.
7. Цветкович, полковник..	100	2600	Жовтий гусар.полк
8. Увалов, секунд-майор..	100	2600	Чорний гусар.полк.
9. Корф, полковник.....	87	2630	Окр.кр.св.Єлисавет.
10.Серезлій, підполковник..	96	2496	Казенні округи.
11.ПантазіЙ, капітан.....	96	2496	" "
12. Бережанський, капітан	84	2490	Окр.кр.св.Єлисавет.
13. Байдак, поручник.....	72	2460	Казенні округи.
14. Георгієв, поручник...	60	1560	Чорний гусар.полк.

Із таблиці видно, що обход загального правила був зроблений на користь військовослужащих місцевих полків. Більшість їх були також членами адміністрації: Чертков - комендант і помічник головного командира, Корф - комендант, Цветинович - командир пандурського полку, Плавецький - командир Жовтого гусарського полку і член губерньської канцелярії, Бережанський - секретар її, Серезлій - полковий командир і т.д. До цього списку треба додати, що крім земель під слободи багато поміщиків мали ще землі для різних галузів скотарства, а це

значно збільшувало земельне багатство.

Т а б л и ц я ч. 4

Поміщики, що дістали землі під слободи й для плекання
худоби.

П р і з в и щ а	Під сло- боди	Під за- води	Всього
I. Рашкович, секунд-майор.....	7890	-	7890
2. Михайлович, полковник.....	5112	-	5112
3. Серезлій, секунд-майор.....	2496	2240	4736
4. Пантазій, поручник.....	2496	2240	4736
5. Одобаш, полковник.....	1440	3200	4640
6. Іванов, капітан.....	3744	-	3744
7. Нікориця, капітан.....	3736	-	3736
8. Плавецький, секунд-майор....	3302	-	3302
9. Михайлович, прем'єр-майор...	-	3000	3000
10. Чертков, бригадир.....	3000	-	3000

Таким чином в Єлисаветградській провінції утворилась група осіб, що зосереджувала в своїх руках значні земельні володіння і були тісно зв'язані з адміністрацією краю, а тому запитання губернської канцелярії Воєйкова - як бути з особами, що мають землі понад норму - і його пояснення реальних наслідків не дали. Самовільне збільшування норм в Новоросійській губернії звернуло на себе увагу й центральної влади: 25.вересня 1773 р. в Державній Раді розглянули одну зі скарг запорожців на захоплення їхніх земель Єлисаветградською провінцією. З цього приводу один із членів Державної Ради /Більбоа/ дав

таке пояснення: одна із причин, що викликає постійне незадоволення козаків, полягає в тому, що в Новоросійській губернії поміщики скуповують дачі, "усиливаются и самостоятельно присоединяют" сусідні землі. Державна Рада постановила відрядити уповноважену особу, щоб з'ясувати справу на місці, але й і в цьому випадку жадних змін не сталося. А тут надійшов I/ 1775 рік, і норму земельних дач збільшено: стали давати не менше 1500 десятин і не більше 12000 десятин в одні руки. Таким чином найбільші ділянки перестали дивувати кого б то не було.

На підставі цих відомостей можна зробити висновок про соціальне становище поміщиків, що видно з таблиці ч. 5

Т а б л и ц я ч. 5

Соціальне становище поміщиків Єлисаветградської провінції.

Звання осіб, що дістали землю.	Чорн. полк.	Ховт. полк.	Єлис. полк.	Молд. полк.	Казен-Окр. ні ок-кр. руги св. Єлис.	РАЗОМ за- галън. числа.		
Вельможі.....	-	I	-	-	-	I	0,4	
Генерали.....	-	-	-	-	I	I	2	0,3
Штаб-офіцери.....	5	4	2	I	I	4	17	6,7
Обер-офіцери.....	54	44	27	10	21	20	176	69,2
Вахмістри.....	5	4	5	2	I	I	18	7,1
Лікарі.....	I	I	-	-	I	-	3	1,3
Священники.....	2	3	I	-	-	-	6	2,3
Купці.....	I	3	-	-	-	7	11	4,3
Цивіл.урядовці....	I	I	-	-	-	-	2	0,3
"Разночинці".....	2	9	I	-	-	-	12	5,1
Чужинці.....	2	2	I	-	-	-	5	2,0
РАЗОМ.....	74	72	37	13	25	33	254	100,0

Отже, головну масу поміщиків становили офіцери місцевих полків середніх рангів /69,2%. До вищого дворянства можна зарахувати тільки князя Щербатова /не знаючи точно який це Щербатов, я зарахувала його до категорії вельмож/. Далі йдуть два генерали. Цю особливість Новоросійської губернії відмітив уже свого часу В. О. Флоровський, вивчаючи накази депутатам в Комісію І767 р. Після офіцерів /75,9%/, найбільший відсоток - 5,1% - дали "разночинці" - не-дворяни. Дуже тяжко з'ясувати національний склад поміщиків. Тут ми бачимо силу чужоземних прізвищ: Чорба, Ерделі, Серезлій, Карачан, Одобаш, Вікович, Бузескул, Гредескул і т.д., але поруч із ними - Кр'єв, Іванов, Георгієв і т.д. - здавалось би, російські прізвища. Але в дійсності вони могли належати і чужинцям. І760 р. офіцери Новосербського корпусу підписали колективну заяву про заснування в Новій Сербії національної єпархії і підписались: Константинов, Богданов, Кр'єв, Попович і т.д. - чисто російськими прізвищами. Переглянувши прізвища поміщиків Єлисаветградської провінції, ми бачимо, що більшість їх належить офіцерам колишнього Новосербського корпусу і Слобідського полку: всі сотники, осаули дістали тепер офіцерські ранги і увійшли в склад дворянства - це Серенко, Авраменко, Дик, Устинович і т.д. Невелика, порівнюючи, частина належить до російського офіцерства, як от Корф, Чертков, Увалов. До російської групи треба зарахувати купців, як от Пашутін, Сушідін та ін.

Ця риса - незначний відсоток російських поміщиків - дуже

І/А. В. ФЛОРОВСКИЙ. Составъ законодательной комиссіи за І767 - І774 год . Одесса, І9І5, стор. 275 - 276.
2/ Арх. АРСЕНІЙ. Софроній Добрашевичъ, "Кіев.Старина", І884, т.Х, ст. 300 - 30І.

цікава. Саме в роках 1762 - 1772 в Росії широко роздавалось землі поміщикам, як у Росії, так і на Україні, з огляду на те, що в Росії вже відчувався брак землі. За ці роки роздано понад 56000 десятин.^{I/} І все таки, не зважаючи на дошкульний уже земельний голод, в Новоросійську губернію ще не доходить ця хвиля роздавання землі. Причину цього явища треба шукати, звичайно, не в бажанні створити тут ядро виключно місцевого дворянства, а в тих труднощах, що чекали тут поміщика: небезпека з боку запорожців і поляків, труднощі у виконанні умови - заселити землю, - все це відполохувало людей.

Справа в Катерининській провінції стояла інакше. Склад поміщиків тут був різноманітний; тут були землі колишньої Слов'янoserбії, Полтавського полку, Воронізької губернії, - всі вони були заселені на різних підставах і користувались різними правами: тоді, як в одних місцевостях роздавали землю на підставі "Плану" 1764 р., в інших - люди жили на підставі старої "займанщини". В запитаннях Воєйкову Новоросійська канцелярія відзначила виключне становище Катерининської провінції і Бахмутського повіту, де деякі штаб-офіцери мають спадкові або куплені маєтки - більші, ніж на 48 дворів, а крім того ще дістають за наділом на 48 дворів. Ми вже згадували, що Воєйков відхилився від відповіді.

Добре відбивають в собі побут Катерининської провінції накази офіцерів різних полків депутатам в комісію 1767 р. Вони особливо цікаві, коли їх порівнювати з наказами офіцерів

I/ В. И. СЕМЕВСКИЙ. Раздача населенных имѣній при Екатеринѣ II. "Отечеств. Записки", 1877, кн.8, ст. 209.

Отже, головну масу поміщиків становили офіцери місцевих полків середніх рангів /69,2%. До вищого дворянства можна зарахувати тільки князя Щербатова /не знаючи точно який це Щербатов, я зарахувала його до категорії вельмож/. Далі йдуть два генерали. Цю особливість Новоросійської губернії відмітив уже свого часу В. О. Флоровський, вивчаючи накази депутатам в Комісію І767 р. Після офіцерів /75,9%/, найбільший відсоток - 5,1% - дали "разносчинці" - не-дворяни. Дуже тяжко з'ясувати національний склад поміщиків. Тут ми бачимо силу чужоземних прізвищ: Чорба, Ерделі, Серезлій, Карачан, Одобаш, Вікович, Бузескул, Гредескул і т.д., але поруч із ними - Кр'єв, Іванов, Георгієв і т.д. - здавалось би, російські прізвища. Але в дійсності вони могли належати і чужинцям. І760 р. офіцери Новосербського корпусу підписали колективну заяву про заснування в Новій Сербії національної єпархії і підписались: Константинов, Богданов, Кр'єв, Попович і т.д. - чисто російськими прізвищами. Переглянувши прізвища поміщиків Єлисаветградської провінції, ми бачимо, що більшість їх належить офіцерам колишнього Новосербського корпусу і Слобідського полку: всі сотники, осаули дістали тепер офіцерські ранги і увійшли в склад дворянства - це Серенко, Авраменк, Дик, Устинович і т.д. Невелика, порівнюючи, частина належить до російського офіцерства, як от Корф, Чертков, Увалов. До російської групи треба зарахувати купців, як от Пашутін, Сушілін та ін.

Ця риса - незначний відсоток російських поміщиків - дуже

І/А. В. ФЛОРОВСКИЙ. Составъ законодательной комиссіи за І767 - І774 год . Одесса, І9І5, стор. 275 - 276.
2/ Арх. АРСЕНІЙ. Софроній Добрашевичъ, "Кіев.Старина", І884, т.Х, ст. 300 - 30І.

цікава. Саме в роках 1762 - 1772 в Росії широко роздавалось землі поміщикам, як у Росії, так і на Україні, з огляду на те, що в Росії вже відчувався брак землі. За ці роки роздано понад 56000 десятин. І все таки, не зважаючи на дошкульний уже земельний голод, в Новоросійську губернію ще не доходить ця хвиля роздавання землі. Причину цього явища треба шукати, звичайно, не в бажанні створити тут ядро виключно місцевого дворянства, а в тих труднощах, що чекали тут поміщика: небезпека з боку запорожців і поляків, труднощі у виконанні умови - заселити землю, - все це відполохувало людей.

Справа в Катерининській провінції стояла інакше. Склад поміщиків тут був різноманітний; тут були землі колишньої Слов'янoserbії, Полтавського полку, Воронізької губернії, - всі вони були заселені на різних підставах і користувались різними правами: тоді, як в одних місцевостях роздавали землю на підставі "Плану" 1764 р., в інших - люди жили на підставі старої "займанщини". В запитаннях Воєйкову Новоросійська канцелярія відзначила виключне становище Катерининської провінції і Бахмутського повіту, де деякі штаб-офіцери мають спадкові або куплені маєтки - більші, ніж на 48 дворів, а крім того ще дістають за наділом на 48 дворів. Ми вже згадували, що Воєйков відхилився від відповіді.

Добре відбивають в собі побут Катерининської провінції накази офіцерів різних полків депутатам в комісію 1767 р. Вони особливо цікаві, коли їх порівнювати з наказами офіцерів

I/ В. И. СЕМЕВСКИЙ. Раздача населенных имѣній при Екатеринѣ II. "Отечеств. Записки", 1877, кн.8, ст. 209.

Елисаветградської провінції. Питання про рангові землі в Катерининській провінції має другорядне значення, тоді як в Елисаветградській воно виступає як основне. В наказах полків Катерининської провінції говорять про обернення рангових земель у власні маєтки тільки офіцери Донецького пікінерського полку. Головне, що цікавить решту поміщиків - це вдержати в своїх руках ті величезні земельні простори, що їх вони зайняли ще перебуваючи на становищі "малоросійської старшини". Шляхетство Донецького пікінерського полку скаржилось, що містечка, що ними володіла "издревле" старшина на підставі купчих, забирають у них під поселення казенних селян і однодворців на тій підставі, що куплені вони після указу 1739 р. про заборону купувати козацькі ґрунти; грузини, що дістали великі наділи в Полтавському полку й перейшли в Новоросійську губернію в полки - Донецький і Дніпровський - просили, щоб у них не відібрали цих земель - Катерининська провінційна канцелярія хотіла поселити на них однодворців.^{1/}

Про те, які величезні земельні багатства зосереджувались в руках поміщиків, говорять такі приклади: у генерала фон Штофельна в Донецькому полку було понад 80000 десятин; обозний Руновський мав 63000 десятин; генералний обозний Кочубей^{2/} - 5000; бунчуковий товариш Зайковський - 3800 десятин.

В Бахмутському повіті склад поміщиків був трохи інший: там, крім колишнього Слобідського полку, опинилась і частина Слов'яносербських, а там головну масу земельних володінь становили рангові землі та земля, куплена у козаків по 50 коп.

за десятину. З огляду на небезпеку з боку кримських татар,

1/ Сборникъ Имп. Рос. Об-ва, т. 93, ст. 36-37, 43-48, 57-60.

2/ Дніпропетр. Істор. Арх., ч. I 458, ст. 309 - 316.

поміщики просили дати їм інші замість цих земель - далі від границі по "23 четверти на душу крепостную и малороссийские". Офіцери Бахмутського полку просили дати їм замість рангових земель - по 46 дворів у власність. Як бачимо, тут вимоги були значно вищі, ніж в Єлисаветградській провінції.

Щодо національного складу поміщиків, то, наскільки можна судити про нього на підставі прізвищ, тут помітна велика різниця між півднем і північчю. На півночі переважають українські прізвища з невеликим додатком чужоземних імен: Штофельн, Мінстер, Ціглер і т.д. В Бахмутському повіті переважають сербські прізвища: Штерич, Шевич, Їзбаш та ін.под.

Я не раз уже зазначала, що цифри, наведені у відомостях про роздачу земель в Єлисаветградській провінції, непевні. Ще менше певні цифри у відомостях Катерининської провінції і Бахмутському повіті. У Скальковського наведені такі цифри: 1774 р. в Новоросійській губернії роздано 477 дач, на них засновано 399 сіл і поселено 66430 д.об.ст.^{1/} За нашими відомостями, на Єлисаветградську провінцію приходить 288 дач; в такому разі на Катерининську провінцію і Бахмутський повіт виходить 189 дач, але ця цифра, звичайно, тільки орієнтаційна.

Землі під слободи давали з умовою заселення їх - І двір на 30 або 26 десятин. Заселення поміщицьких земель відбувалось двома шляхами: викликанням селян з-за кордону і стихійно - "самотьком". Для виклику селян користувались старим звичаєм: звертались до осадчих, що за певну платню спроваджували й селили людей. Земський комісар Грачов, наприклад, заселяв слободи з допомогою осадчого Волкодава; прем'єр-майор Синельни-

1/ А. СКАЛЬКОВСКИЙ. Хронол.Обозр., I, ст. 96.

2/ Бібл.Україн.Акад.Наук. Арх.кр.св.Єлисавети ч.74.

ков повідомляв Новоросійську губернську канцелярію, що він уже поселив 20 дворів коло Медвежої балки на р. Береговій і в окрузі спровадженими з-закордону людьми. Таких фактів можна знайти скільки завгодно.

Заселення "охочими" людьми йшло весь час. Не в інтересах поміщиків було розпитувати людей, звідки вони приходять: з Польщі чи з Росії. Вони приймали всіх охочих, не залякуючи тяжкою панщиною, а навпаки - приваблюючи всіми можливими вигодами життя у них. І люди йшли - і з Правобережної України, і з Лівобережної, і з Великоросії, і із Запоріжжя. Збереглась цікава інструкція поміщика Бахмутського повіту секунд-майора Штерича управителеві його поручникові Албанському. В ній Штерич, від'їжджаючи на війну за кордон, доручав Албанському заселення своїх слобід: Білої, Штеричанки, Іванівки, Новоселівки та управління ними; приймати людей він мав обережно, з паспортами, крім тих, які будуть переселятись із Запоріжжя. За це він обіцяв дати Албанському винагороду по 2 р. за двір. Але втікачів із поміщицьких селищ Штерич забороняв приймати, боячись укладень, особливо на початках. З інструкції видно, що виходці із Запоріжжя заселили слободу Штерича - Павловську, і Штерич наказував Албанському перевести їх в інші слободи. При переведенні він наказав побудувати на дорозі заїжджі двори і поселити при них по 4 двори селян-переселенців із Запоріжжя. Треба завчасу приготувати хати для тих переселенців, що він їх переведе з-закордону. Штерич дає докладні вказівки Албанському щодо сільського господарства:

----- скільки треба засіяти, виоравши землю "мужиками" і власни-

1/ Арх.Тавр.Упр.Госуд.Имущ. в.ІУ,ч.56І.

2/ Дніпропетр.Істор.Арх., ф. Новорос.губ.канц., в.92, ч.2, 293.

ми плугами: 14 четвертин засіяти вівсом, 10 - ячменем, 6 - пшеницею, 2 - гречкою; 4- сочевицею, 5 - фасоллю і 20 десятин - просом. Все це мають зібрати селяни, а також посіяти озиме жито. Штерич надавав велике значення помічним галузям сільського господарства: Албанський мав доглянути, щоб "виниці" добре працювали; можливо, що в цьому поміщик вбачав один із засобів прикріпити селян і збільшити економічну залежність їх. Штерич наказав скуповувати млини, якщо селяни будували їх, а також будувати нові; закликати для будівлі мельника Михайла, очевидно, фахівця. Штерич старався всіма способами збільшити прибуток з маєтку: зимою треба будувати вулики, 150 штук; в саду пощепити овочеві дерева, посадити вишні, сливи. Він хотів задовольнити й духовні потреби селян: збудувати в кожній слободі церкву, а при ній школу.

Так інструкція Штерича Албанському малює поміщицьке господарство в далекому закутті Бахмутського повіту. I/

На відносини між поміщиками й селянами кидають світло й коментарії до "Плану". Новоросійська губернська канцелярія запитала Воєйкова, що робити з утіканням селян: "из малороссиян, - писала вона, - работают на владельца у некоторых два, у других - один день, и так у первых почитая себе за отягчение, а у последних - за облегчение, по своему простоядству побеги чинят к последним, а через то никогда они спокойно проживать в одном месте не могут, да и ревизии о

I/ Син цього Штерича, Петро, пішов слідами батька, як господар: він був першим поміщиком, що почав розшукувати й розробляти в одній із згаданих уже слобід кам'яне вугілля. /Н.ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Матеріали до історії гірничої промисловості Донбасу. Нариси з соціально-економічної історії України. Праці Комісії соціально-економічної історії України, І. К., 1932.

числе людей сведений верных иметь не можно". Восейков на це відповів так: "уравнения делать не для чего, а должны помещики сами стараться подданных своих не отягчать работами, чем и переходы сами собой прекратятся, а когда от которого помещика будут отягчаемы, то только им от того по команде просить, и потому исследовав, если найдутся действительно изможения в первый раз помещику подтвердить отмену оных, а в другой раз, отобрав, переводить по желанию в другие селения, беглых же и без письменных видов повелеть нигде не принимать, а отсылать под присмотром в Россию".^{I/}

- " -

I/ Одеськ. Істор. Арх., збірн. "Одес. Об-ва Истории и Древностей", II, ст. 30 - 64.

У. ЗАСЕЛЕННЯ КАЗЕННИХ СЛОБІД І МІСТ.

А. Казенні слободи.

На першому місці в справі заселення Новоросійської губернії стояло в цей період заселення казенних слобід і поселених полків. Із таблиці ч. ІЗ - І772 р. - видно, що поміщицькі селяни становили тільки І7,7%, населення казенних слобід - 20,8 %, військовослужачі та їх родини - 35,9 %, однодворці - І3,7 %, разом 70,4 % цілого населення.

Урядова колонізація Новоросійської губернії йшла, як видно з "Плану", у двох напрямках: заселення слобід казенними "поселянами" і військовослужачими. Вище вже зазначалось, яким способом розподіляли землю, на яких умовах володіли нею казенні селяни і військовослужачі поселених полків.

Джерела колонізації були різні. "План" за головне джерело вважав спровадження українських людей і росіян-старообрядців з-закордону.

Звичайно в таких випадках адміністрація губернії користувалась поміччю осадчих. Осадчий брав на себе обов'язок заселити слободу за три роки. Землю приділяли здебільшого на його ім'я, і таким способом губернська канцелярія мала до діла тільки з одною особою /у справах часто зустрічаємо такі факти, наприклад: 3000 десятин виділено старовірові Антонову з товаришем, або Старикову з товаришем/. В осадчі йшли люди найрізніших груп тодішнього суспільства: "жителі" слобід, наприклад, "житель" Бондарів осадив слободу Золотарівку в Чорному гусарському полку І765 р.; "житель" Шуригин

осадив слободу Никольську в Жовтому полку; старовіри - Стариков, Антонов, Балугин - осаджують старовірські слободи. У цих випадках ми бачимо, що осадчі селять людей такого ж соціального становища, як і вони самі. Зустрічаємо запорожців: Трохим Челевань і Грицько Старенко дістали 1765 р. 3000 десятин землі в Жовтому гусарському полку, щоб поселити там людей, виведених із Польщі. 1/ 1772 р. осадчий, військовий старшина запорозький, Чигиринець, селить понад р. Вовчою людей з-під Чигирини. 2/ Але в той самий час зустрічаємо й чужинців у ролі осадчих, наприклад: Веселий Кут осадив осадчий Рані Баржіній. 3/ Відомий осадчий шляхтич Кричинський.

Крім осадчих, що заселявали цілі слободи, були "викликувачі" /"вызыватели"/, що їздили за кордон і привозили людей; здавали їх начальникові й діставали за кожного встановлену "Планом" плату, або за велике число людей - офіцерські ранги. Серед викликувачів великого масштабу були офіцери: майор Алимов, князь Баратов; полковник Одобаш вивів 250 душ у Блисаветградський та в Дніпровський пікінерський полк; Петро Чорба вивів 152 родини 1773 р.; поручник Шміт 1774 р. вивів 150 душ; того самого року прапорщик Ставраєні вивів 139 стрільців і 338 фаміліятів; 1769 р. квартирмейстер Патрин вивів 250 родин, що з них 178 чол. вступили в Чорний гусарський полк; відомий потім Камбурлей дістав рангу капітана за спровадження 125 гусарів і 50 фаміліятів. Деякі вербункові агенти заробили ве-

4/ ликі засоби таким способом, наприклад - секунд-майор Герлич.

- 1/ Бібл. Україн. Акад. Наук, арх. кр. св. Блисавети, ч. 121, 191.
2/ Матер. для истор.-статист. опис. Екатер. епархії. II - 288.
3/ Бібл. Україн. Акад. Наук, арх. кр. св. Блисавети, ч. 126.
Дніпропетр. Істор. Арх., ф. Новорос. губ. канц. в. 62, 1458, 378, 395; в. 73 ч. 1621.
4/ А. СКАЛЬКОВСКИЙ. Хронол. Обзор. I, ст. 74.
П.С.З. 1761, ч. II 312, 14. УІІІ.
Дніпропетр. Істор. Арх., ф. Новорос. губ. канц. 91, ч. 2214, 2232; в. 92 ч. 2292; в. 94 ч. 2371, 2400.
Арх. Тавр. Управл. Госуд. Имущ. в. УІ, ч. 1017.

"Викликувачі" цього часу мало відрізнялись від тих, що були в чинності в попередній період; різниця полягала лише в тому, що вони вже не діставали у власність роти, а задовольнялись рангою або грошовою винагородою. Правда, і тепер траплялось, що вони перехоплювали один в одного "здобич": І765 р., наприклад, осадчий Іванецький скаржився, що поручник Мар'янович перехопив у нього виведених з-за кордону циган і хотів відвести їх у свою слободу - Глинську.^{I/}

Не зважаючи на ретельність осадчих, не зважаючи на великі кошти, що їх призначав уряд на спровадження людей, все таки не буде помилкою висловити припущення, що більше значення мала колонізація вільна - поселення збіглих людей, що йшли сюди зі своїх сторін. Приходили вони з Великої Росії через Польщу, звідки вже легально йшли через границю і діставали "білети" на форпостах, де по закону їх мали допитувати - хто вони такі, звідки, мали оглядати їх лікарі, - словом, переводилося різного роду формальності.^{2/}

Не легко встановити, звідки йшла головним чином хвиля переселенців у Новоросійську губернію, але можна зазначити головні течії цього переселення. Головною артерією була Правобережна Україна. Там змішувались два потоки: один із польських панських маєтків, другий - виходців із дворянської панщинної Росії.

Переселенці йшли переважно окремими групами або по-одиноці, але бували випадки й масових переходів, напр. І768 р. переходить з отаманом Сушиною 69 козаків із Польщі, що заяви-

ли Всеїкову про своє бажання оселитися в Новоросійській гу-

I/ Бібл.Україн.Акад.Наук, ф.кр.св. Єлисавети ч.І26.

2/ Там же, ч.І36.К.Ц.А., ф.К.губ.канц. ч.9473.

I/
бернії. Другий постійний потік біженців ішов із Великоросії в Польщу, а звідти переходив у Новоросійську губернію, на підставі указів та інформацій. Дуже характеристичні під цим оглядом викази мешканців Єлисаветграду - Лоскутова, Єгорова та інших. Вони в своїх відповідях Новоросійській губернській канцелярії виказали, що були вони селяни дворцевих волостей, потім - кріпаки графа Апраксіна під Брянськом і були продані на полотняний завод Гончарова;^{2/} потім не витримали тяжкої роботи, втікли в Польщу, а звідти прийшли до Єлисаветграду.

Серед виходців з-за польського кордону та з Молдавії було багато старовірів російського походження. Рух старовірів у Новоросійську губернію особливо збільшився після указів, що дозволяли їм легально селитися і зберігати свою віру; указом 1764 р., а особливо 1765 р., їм давались великі пільги, в тому числі й звільнення від військової служби. Це ще збільшило приплив їх в Новоросійську губернію: зразу перейшло 2370 д. із Правобережної України. Особливо збільшується ця колонізація під час війни 1768 - 74 рр. Тоді Румянцев прислав із Басарабії 1242 родини старовірів, що оселились почасти в старих слободах, почасти заснували нові.^{3/} В цей час зміцнюється старовірська громада в Крюкові, на форштаті кріпости св. Єлисавети. За відомостями 1773 р. в кріпостях св. Єлисавети і Кременчука було старовірів 12670 д.об.ст., а 1774 р. вони стано-

I/ Н. КОСТОМАРОВЪ . Матеріали для історії Коліївщини или рѣзни 1768 г. - "Кіев.Стар." 1882, т.ІІІ, ст. 319.

А. АНДРІЕВСКІЙ. Реляції Кіевскаго генерал-губернатора за 1768 - 1769 года. "Чтен. в Истор. Об-ве Нестора-Лѣтописца", т.УІІ, 133-4.

2/ Бібл.Україн.Акад.Наук, арх.кр.св.Єлисавети, ч.69.

3/ А. СКАЛЬКОВСКІЙ. Хронол. Обзор. І, 74, 99.

вили головну частину населення Єлисаветграду. В Єлисаветградській провінції 1773 р. були також слободи старовірів.

Т а б л и ц я ч. 6 .

С т а р о в і р с ь к і с л о б о д и .

Рік заснування.	Назва	Дво-рів	Десятин
1764	Чорний гусарський полк.	Нова Вись 48 Великая Вись 48	1248 1248
"	Жовтий гусарський полк	Іванковська 200 Плоска 190 Галагановка 96	6000 2860 2496
"	Казенні округи	Злинка 700 Красноярська 700	21000 21000
"	Окр.кр.св.Єлисавети	Клінці 300 Калинівка 200	9000 6000
1765	Жовтий гусарський полк	Золотарьовка 150 Покровська 100	3900 3000
1766		Гончарська 48 Калантаєвка 130	1248 3880
	Казенна округа	Зибка 500	15000
1767		Антоновка 124 Юховка 35	3250 920
"	Жовтий гусарський полк	Веселий Кут 62 Тонконогівка 30	1672 700
1770		Нікольська 66	1456

Академік Гюльденштедт присвячує старовірським слободам особливу увагу. Він відмічає, що старовіри, великороси з походження, зберігали непорушно російські звичаї - і в одязі, і в будівлях, і способах сільського господарства; протилежно до українського населення вони користуються для роботи переважно кіньми, а не волами; однак, вони поступово переймали різні новини: соху замінили плугом, стали будувати коміни

в хатах. Вони плекають льон, городину, садки. Загалом, як спостеріг Гюльденштедт, старовіри відзначаються працьовитістю,^{1/} тверезістю і порядністю серед іншого населення провінції. Багато з них ~~займається~~ ремеслом і поприписувались до купецтва.

Селились старовіри майже виключно в Єлисаветградській провінції; в Катерининській провінції і в Бахмутському повіті^{2/} їх було дуже мало.

Другим постійним джерелом, що живило Новоросійську губернію, була Лівобережна Україна та Слобожанщина, особливо для Катерининської провінції. І765 р. Сенат, на прохання Мельгунова, дозволив вільно переселятись в Катерининську провінцію всім селянам, що числились за "малоросійськими" власниками менше як І0 літ, "яко по статуту ... таковыя свободасть переходить всюду имеют, так и тех, кои из казаков, их свойственников и подпомощников, укрываясь от службы, живут за владельцами, не принадлежащими платежу на содержание слободских полков, всех оставить и отдать в Екатерининскую провинцию со всем их собственным имуществом, не допуская владельцев свое у них незаконно отбирать". Ті, що служили у поміщиків більше, як І0 літ, були позбавлені цього права переселення. Тих, що встигли перейти, назад не повертали, але надалі такі переходи^{3/} "черкасів" не мали допускатись.

Указ цей дуже важливий: він пояснює, які саме російські піддані могли законно переселятись в Катерининську провінцію; ; разом із тим він підтверджує заборону приймати в Новоросійську

1/ J. Guldenshtadt. Op. cit., II, ст. І42, І7І, І73, І88.

2/ Дніпропетр. Істор. Арх., ф. Новорос. губ. канц., в. 92, ч. 2293.

3/ СЕНАТСКИЙ АРХИВЪ, т. XII, ст. 5І-53.

губернію кого б то не було, крім виходців з-закордону.

Були й масові переселення селян в Новоросійську губернію з різних місцевостей Лівобережної України: так 1768 року осадчий Проценко перевів людей з-під Глухова і заселив слободу Лозоватку.^{1/} 1773 р., згідно з указом Сенату, переселено селян із Полтавщини на р. Самару.^{2/}

Але, звісна річ, легальними переселеннями не обмежувався рух населення Лівобережної України й Слобожанщини в Новоросійську губернію, і більше значення мало постійне втікання людей і посполитих, і козаків-на південь. Посилення старшини, прагнення її зрівнятись з "благородным російським дворянством" - тяжким тягарем лягало на посполитих. Зростання всякого роду поборів викликало все частіші втечі на Запоріжжя, Правобережну Україну, Південну Україну. Становище на Слобожанщині було не ліпше: перевернення козачих полків у драгунські й гусарські, збільшення податків - викликало постійне незадоволення населення і втікання його із Слобожанщини.^{3/} Втікали козаки, що не хотіли служити в нових полках, втікали посполиті селяни від тяжкої панщини.^{4/} Архів Новоросійської губернської канцелярії повний скарг поміщиків на переховування збіглих селян в Новоросійській губернії і прохань повернути їх. Адміністрація губернії стояла між двома вогнями: з одного боку - ці скарги, з другого - постійна вимога вищої адміністрації піднести заселення краю, а до того й інтереси поміщиків, часто зв'язані

1. Преосвящ. ФЕОДОСІЙ. Матеріали..., т. 248-9.

2. Г. Ф. МИЛЛЕРЬ. Историческія сочиненія о Малороссіи. "Чтенія в Москов. Об-щѣ Исторіи и Древностей", 1846, кн. 5, ст. 53 - 54.

3/ П. ГОЛОВИНСКІЙ. Слободскіе казачьи полки, ст. 170-173.

4/ Д. БАГАЛІЙ. Історія Слобідської України. Харк., 1918, ст. 105 - 106.

зі зростом населення в краю. Тож адміністрація йшла по лінії найменшого опору й заплjučувала очі на приплив збігців. Знаменна промеморія, що з нею 1774 р. Слобідська губернська канцелярія звернулася до губернатора Щербініна, а той - до головного командира Новоросійської губернії, Потьомкіна. В промеморії вказувалось на вилюднення поміщицьких маєтків наслідком втікання селян в Новоросійську губернію, але, видимо, й на цей раз нічого реального не вийшло, хоч Потьомкін наказав повернути всіх збіглих коштом поміщиків, що їх поприйма^{1/}ли до себе.

Крім Слобожанщини й Гетьманщини, чимало народу сходилося в Новоросійську губернію і з Великоросії. В той час, як у Єлисаветградській провінції головну масу російського населення становили старовіри, в Катерининській провінції і в Бахмутському повіті основне ядро російської колонізації становили однодворці: поселення однодворців походить ще з часів будуван^{2/}ня Української лінії. Крім "ландміліцьких" полків однодворці заселяли слободи вздовж Української лінії, просовуючи свої 'селища все далі на південь, за лінію. Однодворців високо ці^{3/}нено, як військових людей. Манштейн писав, що найліпші полки в Росії були набрані з однодворців^{4/}. Так само оцінював їх і російський уряд.

За підрахунком А. Скальковського однодворцям належало 20 слобід понад р. Орелю, Маячкою, Липнячкою, а саме: 1/ Петровська, 2/ Верьовкина, 3/ Протопоповка, 4/ Мєлова, 5/ Лозовенка, 6/ Михайлівка, 7/ Шабелінка, 8/ Нсва Биюкіна, 9/ Биюкінські Вершини, 10/ Аладієвка, 11/ Берецькі Вершини, 12/ Староохоча,

----- 1/ А. ШИМАНОВЪ . Предсмертная борьба запорожцевъ . "Кіев. Стар." 1883, т.У, ст.629.

2/ Дніпропетр.Істор.Арх.,ф.Новорос.губ.канц.,в.99,ч.2393.

3/ Д. БАГАЛІЙ: Очерки изъ истории колонизації степной окраины Москов.госуд.М.1888,ст.312,318-22.

СЕНАТ.АРХ.,т.ХУ,ст.458-61.

4/ МАНШТЕЙНЪ.Записки о Россіи,вид.1875 р. ст. 67-68.

І3/ Ленівка, І4/Староверовка, І5/ Берестово, І6/ Піщанка, І7/
Лебяхинська, І8/ Залінейна, І9/Орчаковська, 20/Ряжська Васи-
І/
льєвська.

Від І762 року знаходимо статистичні відомості про І6 сло-
2/
бід, одноворців.

Т а б л и ц я ч. 7

О д н о д в о р с ь к і с л о б о д и .

Назва слобід.	Число душ чол.ст.	Десятин.
І/ Піщанка мала.....	334	535І
2/ Староверська.....	І298	І7482
3/ Берестова.....	457	6360
4/ Ленівка.....	479	8І02
5/ Староохотна.....	969	ІІ834
6/ 6фремовка.....	І22	ІІ660
7/ Алексєєвка.....	7І6	4752
8/ Берека.....	І592	І2924
9/ Михайлівка.....	265	8977
І0/Шабелькіно.....	736	68І6
ІІ/ Ларовка.....	296	ІІ48І
І2/ Мєлова.....	452	І5465
І3/ Новобідська.....	428	327І
І4/ Петрова.....	568	863І
І5/ Вєрьовкіно.....	379	6070
І6/ Протопоповка.....	-	ІІ7І9

І/ Хронол. Мозр. І, 9І-92.		
2/ Дніпропетр.Істор.Арх., ф. Новорос. губ.канц. в.62, ч. 1458.		

Тут видно, що деякі слободи були дуже добре забезпечені землею; в Береці, наприклад,, приходилось по 74 десятини на душу, в Ларовці - по 38 десятин на душу, а в інших землі було значно менше: в Алексєєвці було по 6,6 десятин на душу, в Новобідській - по 7,6, в Шабелькіно - по 9 десятин на душу.

Академік Гюльденштедт вказував, що число однодворців весь час зростало завдяки переселенню однодворців із Слобідської України та з Воронізької губернії. Він описує низку однодворських слобід над р. Торцем, Айдаром, Жеребцем; вони здебільшого не змішувались з українським населенням, але дещо переймали від нього: орали плугом, вживали для роботи, крім коней, волів, будували коміни в хатах і т.д. Але зовнішній вигляд зберігають великоросійський: чоловіки носять бороди, замість чобіт - постолои; взагалі чоловіча й жіноча одежа в них великоросійська. Однодворці в сільському господарстві стоять вище українців; слободи їхні пообсаджувані вербами й тополями й мають привітний вигляд, хоч овочевих садів тут мало.

Російське населення в Катерининській провінції і Бахмутському повіті не обмежувалось тільки однодворцями. Тут селилось чимало селян різних категорій, виходців із Росії.^{I/}

1772 - 1773 р. була заселена виходцями із Сівської провінції слобода Фащівка на Міусі. 1774 р. в ній було 365 д. чол.ст. і 343 д.ж.ст. та 107 дворів. Того самого року друга партія сівських переселенців із різних сіл заснували слободу Чернухину над р. Чернухою і в Поповому Яру. 1772 р. там

^{I/} Дневникъ путешествія по Слоб.Укр.губерніі академика Гюльденштедта /за ред. Д. БАГАЛІЯ/. "Харків. Збїрн.", 1891 р., ст.16, 17, 19, 56, 59, 60; 63, 65.

було 813 д. ч. ст. і 291 д.ж.ст. 1772 р. селяни з Орловської і Курської губернії були поселені над р. Луганчиком, коло Шенкової протоки. 1772 р. там було 380 д. чол. і 367 ж. 1774 р. почалось переселення "собственных Е.И.В. дворцовых крестьян" із Сівської провінції в казенні слободи Бахмутського повіту:
I/
Велику і Малу Катеринівку, Протопоповку й Уткіну.

1770 р. почали селити відставних солдатів - теж росіяни на самій границі запорозьких "вольностей" понад р. жеребцем,
2/
Конською.

Таким чином приплив великоросійського населення не припиняється весь час. Він був ще значніший у міській колонізації, - про це ми скажемо нижче.

Треба відзначити ще одну дуже важливу течію в заселенні Новоросійської губернії: не-послігний приплив поселенців із Запоріжжя. Тут можна констатувати два супротивних потоки: один - із Новоросійської губернії до Запоріжжя, другий - із Запоріжжя до Новоросійської губернії.

В наведеній вище інструкції Мельгунова полковникові Шабельському сказано, щоб він приймав українців, запорожців і чужоземців в пікінерські полки і платив українцям і запорожцям по 12 руб.
3/
Запорожці не раз скаржились на те, що населення із запорожських "вольностей" втікає до Новоросійської слободи; особливе незадоволення запорожців викликало з цієї
4/
причини спорудження Дніпровської лінії.

I/ Преосв. ФЕОДОСІЙ. Матеріали... II, 99-101; 103-104; 124. Дніпропетр. Істор. Арх., ф. Новор. губ. канц., в. 92, ч. 2293.

2/ Б.А. ДАН . Населеніє Россіи по III ревизіи, II, ст. 79. А. СКАЛЪЮВСКІЙ. Хронол. Обзор., I, 86.

3/ Н. ТЕРНОВСКІЙ. Къ исторіи Запорожскаго края, ст. 6-7.

4/ Я. П. НОВИЦКІЙ. Исторія г. Александровска, ст. 17.

Суддя Тимофєєв писав Калнишевському, що вздовж Дніпровської лінії селяться запорозькі козаки, і це творить велику небезпеку для війська. Переходили й посполиті із Запоріжжя, рятуючись од тих повинностей, що військо накладало їх на своїх підданих.^{1/} У зв'язку зі скаргами запорожців /це діялось під час Турецької війни, коли запорожці були потрібні в армії/ і командуючий армією князь Долгорукий 1771 р. звернувся до Новоросійської губернської канцелярії з вимогою повернути в Запоріжжя всіх його підданих, що переховувались в Новоросійській губернії. Але на це губернська канцелярія відповіла, що ніхто із запорізьких козаків там не переховується, але багато козаків по женилось і вписалось в пікінери за роки 1768-1770. Таких фактів можна навести чимало. Найяскравіше вони освітлені в "ведомости", złożenій 1765 р. в канцелярії Єлисаветградської провінції. В ній вказано, що за рік у провінцію прийшло "польских и російских малороссиян", із Запоріжжя 2311 чол. і 1882 жін., разом 4193 д.об.ст., або 40% всіх людей, що прийшли того року в Єлисаветградську провінцію. Запорозькі піддані йшли не тільки в казенні слободи, але й до поміщиків: в інструкції Штерича, Албанському сказано, що вони являють собою найбажаніших поселенців.^{2/}

На перший погляд, це може здатись дивним: люди втікають із того Запоріжжя, що стільки часу було "обітованною землею" для всіх обездолених на батьківщині, - із Запоріжжя, де, за

1/ Я. П. НОВИЦКИЙ. История г. Александровска, ст. 17.

2/ Дніпропетр. Іст. Арх., ф. Новорос. губ. канц. в. 84, ч. 1958; в. 62, ч. 1464; л. 17 в. 92, ч. 2293.

твердженням деяких істориків, панували братерство й рівність. Фактично було не так. На Запоріжжі другої половини ХУІІІ стол. ніщо не нагадувало про рівність і братерство; запорозька старшина все багатіла за рахунок посполитих і переверталася у великих землевласників. Рядові козаки й посполиті страждали й од нових поміщиків, і від все тяжчих повинностей на користь війська, як у формі натуральних податків, так і грошових, не кажучи вже про постої, підводи, про військову службу. Податки були настільки тяжкі, що часто-густо населення відмовлялося платити їх, й адміністрація вживала різних репресій^{I/}. Саме в ці роки на Запоріжжі вибухали бунти проти старшини, і тому цілком зрозуміла річ, що населення шукало виходу з "вольностей". А тут через границю лежала Новоросійська губернія, де платили навіть гроші кожному, хто запишеться в полк, а в поміщицьких економіях приваблювали всякими пільгами, аби тільки люди селились.

В історії заселення Новоросійської губернії треба дати місце й чужоземній колонізації. Заснування губернії /1764-й рік/ припало на час, коли уряд особливо інтенсивно старався приваблювати чужоземних колоністів. Цього року на всі пограничні місця розіслано пропозицію Колегії опіки чужинців: "выходящих из-за границы и желающих в Новороссийскую губернию в службу и на поселение всяких наций и законов людей, не спрашивая о законе и нациях и не требуя паспортов, в оную Новоросийскую губернию пропускать без задержки"^{2/}. В той самий час

I/ Д. ЗАВАРНИЦЬКИЙ. Історія запорожских казаков, I, ст. 501, 506.

М. СЛАБЧЕНКО. Соціально-правова організація Запорізької Січі. Праці Комісії для виуч. історії західн.-руськ. і українського права, К., 1927, в.ІІІ, ст. 24,33,49,57.

2/ К.Д.А.Д.А.,ф. К. губ. канц., в.ІІ, ч. 6321.

Мельгунов розіслав за кордон посланців намовляти й переселяти сюди купців із Прусії, Померанії, Бранденбургу і т.д.

І765 р. почалась особливо жвава діяльність "викликувачів": були командировані за кордон - полковник Филипович з його помічником Миролюбом, майор Башкович, поручник Роте, Стефанов, Чечулій, Ратмет, Николаїв, Федоров та інші. Викликали волохів, болгарів, греків, сербів, прусаків, "цесарських підданих". Всіх нових колоністів спочатку поселяли в Києві на Подолі, а вже звідти розподіляли їх по різних губерніях, в тому числі відсилали й до Новоросійської губернії.^{I/}

І767 р. припинено викликання чужинців у масовому масштабі і комісію опіки скасовано.^{2/} Приїзд чужинців, звичайно, не припинявся, але він набрав характеру індивідуальних переселень, або чинности окремих "вербункових" агентів, що робили це на свій власний страх і відповідальність.

Наслідки масового викликання чужинців були дуже незначні для Новоросійської губернії: чужинці в більшій частині подавались в губернії - Саратовську, Петербурзьку, Чернігівську,^{3/} а в Новоросійську діставались тільки окремі особи. Більше значення мала колонізація, не зв'язана з діяльністю комісії опіки.

З окремих народів, що селились в Новоросійській губернії, слід назвати греків, болгарів і молдаван.

Греки, як окрема група населення, жили в Єлисаветграді.

Тут вони почали селитись від часу заснування кріпости і за

I/ К. Ц. А. Д. А. Київ. губ. канцел. ч. II, І637, 5202, 5263, 6397, 74II; л. IIО, І55.

2/ Там же, ч. 6397, л. I-2.

3/ А. КЛАУСЬ . Наши колоніи, II, ст. 9 - 42.

часів Новоросійської губернії набули великого значення. Тут були виходці з Македонії, Цареграду, Цесарії, Криму, були й з Ніжина. Наприкінці 50-х років було тут коло 50 душ, наприкінці століття - коло 100. Греки почасти ремесльували, але переважно торгували, їздили в торговельних справах у Росію, Лівобережну Україну, в Молдавію. 1754 р. греки просили дати їм даровану грамоту на взірець Ніжинської, що гарантувала б їм право самоврядування, суду й незалежність від місцевого магістрату. 1765 р. греки дістали таку грамоту й на підставі її утворили "купецьку управу". 1764 року грецька громада дістала право збудувати свою церкву, де служба відбувалась грецькою мовою.^{1/}

Досить значне місце в заселенні краю належить болгарам. Крім окремих груп і осіб, що переходили границю, було кілька чисельно значних числом переселень болгарів; так лише 1773 р. з-під Сілістрії, з Рушука, Добруджі 400 родин подали Румянцеву заяву про своє бажання переселитись в Росію. Румянцев доручив майорові Штеричу організувати це переселення, і він перевів болгарів у Єлисаветградську провінцію, де вони розселились в Аджамці, Дмитрівці, Диківці, а 1774 р. частину їх^{2/} переведено на р. Синюху, до Вільшанки.

Лишається неясним, про яке саме переселення болгарів під керівництвом Штерича збереглась дуже цікава справа: про це, чи прс якесь, незалежне від нього. 1777 р. Штерич спровадив з Дунаю 200 родин болгарів, понад 1000 д.об.ст.; вони

1/ В. Н. ЯСТРЕБОВЪ. Греки въ Єлисаветградѣ . "Кіев. Стар." 1884, т.УІІ, ст. 673-75; 639-683.

2/ В. ЛОБАЧЕВСКИЙ. Бугское козацество и военныя поселенія. "Кіев.Стар." 1887, кн.ІХ, ст. 595.
Дніпропетр. Істор.Арх., ф.Новорос.губ.канц., в.84, ч.І932, лл.39-44.

їхали на 300 возах і гнали з собою IIII5 голів рогатої худоби, везли багато різного майна. Штерич хотів скерувати їх у Бахмутський повіт, але під час перебування їх у Семлецькому карантині місцевий купець Мануйло Попович переконав їх не їхати в Бахмутський повіт, і всі вони висловили бажання лишитись в Єлисаветградській провінції. Штерич подав скаргу в Новоросійську губернську канцелярію, що він "собственными трудами... нанимал людей для перевода их из-за Дуная, терпел всякие бедствия... лишился всего имения". Однак, губернська канцелярія I/ визнала за болгарами право жити там, де вони самі хотіли. Але болгари були незадоволені життям в Єлисаветградській провінції і 1774 р. подали прохання Воєйкову дозволити їм повернутись в Молдавію. Та Воєйков не дав їм такого дозволу, і болгари були розселені в полках - Чорному, Жовтому та Єлисаветградському. Багато з них, проте, втікли за кордон через Бог і через 2/ Синюху.

В часі від 1760 до 1770 р. в Новоросійську губернію прийшло багато волохів і молдаван. 1765 р. Ясси і Фокшани об'єднали; цілий Бузулуцький монастир переселився в Новоросійську губернію. Рух молдаван і волохів посилювався під час війни з Туреччиною, коли молдавани, що служили в турецькій армії, охоче переходили в Новоросійську губернію. Так перейшов великий загін волохів і молдаван, що служили під начальством Скаржинського. Вони дістали землі понад Бугем і поклали початок

1/ Дніпропетр. Істор. Арх., ф. Новорос. губерн. канц., в. 84, ч. 1932.

2/ В. ЛОБАЧЕВСКИЙ. Там же, "Кіев. Стар.", 1887, т. XIX, ст. 591.

I/
Бузького полку.

Офіцер російської служби, полковник Василь Лупул Зверев, особливо енергійно намовляв молдаван переселятися в Новоросійську губернію. І769 р. він порозсилав відозви від імени російського уряду, де говорилося, що Катерина II призначила його для "приема и конвоирования оного власного народа в... Новосербскую землю" і радив усім переходити з турецького війська до "православної цариці". Пізніше він писав, що вивів сам понад 30000 молдаван за час від І769 по І77І р., і з них укомплектовано Молдавський полк. За відомостями преосв. Феодосія, Зверев переселив І77І р. І0І5 чол. в Павловській роті, 2І69 чол. у Злині, І389 чол. у Гисці, І355 - в Лисогорській, І652 - в Тернівській, 498 - в Добрянській, 869 - в Піщанобродській, 48 - в Плетеноташлицькій, І858 - в Грузькій, І856 - в Липнязькій, 896 - в Тишківській, І925 - в Синюхобродській, разом понад І5000 душ об.ст.^{2/}

На цьому не кінчається молдавська колонізація: І773 р. приходить на виклик прапорщика Станигева з-за кордону понад І000 душ волохів і селяться в межах Молдавського полку; далі - квартирмейстер Молдавського полку Шміт приводить у свій полк І50 душ. Частина молдаван поселилась у слободах,^{3/} спустошених від татарів І769 р., як от Бечка, Мурзино.

-
- I/ А. СКАЛЬКОВСКИЙ. Еще о Бугских козаках. "Кіев. Стар." І882 г., т. IV, ст. 598.
В. ЛОБАЧЕВСКИЙ. Op. cit. "Кіев. Стар." І887, т. XIX, ст. 596.
- 2/ Одес. Істор. Муз., зб. "Од. Об-ва", II, 3І, 65, л. 95; II, 30-64, л. І07.
А. СКАЛЬКОВСКИЙ. Опытъ статистическаго описанія Новороссійскаго края, I, ст. 58.
ЮГО Ж: Румынскія доблести. "Зап. Од. Об-ва", т. XX, ст. 36.
- 3/ Дніпропетр. Іст. Арх., ф. Новорос. губ. канц., в. 9І, ч. 2269; в. 75, ч. І7І4; в. 84, ч. І932.

Не дивлячись на невдачу, що спіткала Штерича з переселенням молдаван, які добровільно йшли на поселення, йому вдалося 1771 р. поселити в Бахмутському повіті молдаван і волохів, взятих у полон, разом 3505 д.о.с. /1761 д.чол.ст. і 1834 д.жін.ст./; з них 487 вступили в Бахмутський гусарський полк, 197 - "заступаючими", решта - ^{I/}фаміліятами. Були випадки, що молдавани й волохи добровільно селились в Катерининській провінції і в Бахмутському повіті; вони заселили 1770 р. на Кривому Торці слободи - Ясеновату, Землянку, Зайцеве, Залізну; на Лугані - Государів Байрак, кілька слобід над річкою Солоною. Академік Гюльденштедт зазначав, що молдавани й волохи скоро асимілювались з українським населенням: і побутом, і ^{2/}одягом вони мало відрізнялись од них.

Молдавани, волохи й болгари комплектували, головним чином, Молдавський гусарський полк. Поселення його далі, ніж інші, врізувались у запорозькі землі й тиснули запорозькі хутори й зимовники; їм давали величезні ділянки землі на запорозьких "вольностях", і саме тут особливо загострилась боротьба між Новоросійською губернією і запорожцями за землю. Молдаванам приносилось у жертву не тільки інтереси запорожців, але й українських мешканців; на вгоду молдаванам їх переселяли на інші місця, а землю їхню віддавали молдаванам. У преосвященного Феодосія знаходимо ідилічний опис цих відносин: "народ російської і української нації всюди приймав приходців привітно, легко сходився з ними і при неможливості спільного життя добровільно відступав їм за незначне відшкоду-

1/ Преосвящ. ФЕОДОСІЙ. Матеріали..., II, 38, 39, 43, 65.

J. GÜLDENSTÄDT. Op. cit. II, ст. 174.

2/ А. СКАЛЬКОВСКИЙ. Румынские доблести. "Зап. Од. Об-ва", т. XX, ст. 37.

Преосв. ФЕОДОСІЙ. Матеріали..., I, ст. 5.

вання од казни свої хати й хазяйство, свої парафіяльні церк-
ви зі шпиталями й школами й оселявся наново на інших місцях"^{1/}

Не тяжко прочитати між рядками цього опису, як відбу-
вались у дійсності випирання українського населення, і яку руї-
ну й горе терпіло це населення.

Для повноти картини слід згадати ще один нарід, хоч його
переселення не грало видатної ролі в історії заселення Новоро-
сійської губернії - це грузини.

Частина земель, зайнятих грузинами, опинилась прилученою
до Новоросійської губернії разом зі смугою землі, відрізаної
од Лівобережної України - од Полтавського полку; там на по-
чатку ХІІІ ст. були поселені грузини - "князі" й дворяни, і їм
приділено землі по 10 дв. на душу; князі дістали більші діль-
ниці - по 30 дворів. При створенні Катерининської провінції
вони стали окремою групою поміщиків. Вони увійшли в пікінер-
ські полки - Донецький і Дніпровський; другу групу виведено
1772 р. з Криму, головним чином із Кафи; всього виведено 166
душ об.ст. і землю давали їм коло кріпостей - Захар'ївської
і Петровської, але вони не хотіли тут лишатись і їх переведе-
но спочатку в Таганрог, а звідти в Бахмут, де більша частина
їх вступила до війська. Окремих слобід вони не заснували, а
порозкидались^{2/} по різних селах.

У нас немає точних матеріалів, щоб з'ясувати собі рух

1/ А. СКАЛЬКОВСКИЙ. Румынские доблести. "Зап. Од.Об-ва",
т. XX, ст. 37.

Преосвящ. ФЕОДОСИЙ. Материалы..., I, ст.5.

2/ Сборн. И.Р.И.Об-ва, т.93,ст. 37-46.

Дніпропетр. Іст. Арх., ф. Новорос. губ. канц., в. 90,
ч. 21, 61.

колонізації. Тому особливий інтерес має рапорт Мельгунова, де він вказує, скільки саме людей різних націй поселилось за час від 1764 - 1765 р. в Єлисаветградській провінції.

I/
Т а б л и ц я ч. 8.

Число переселенців у Єлисаветградську провінцію за час
від 1764 до 1765 року.

Національність	Мужчин	Жінок	Разом	% %
Сербів.....	40	12	52	
Македонців.....	17	-	17	
Болгарів.....	14	6	20	
Угорців.....	14	2	16	8,4
Грузинів.....	1	-	1	
Німців.....	10	5	15	
Турків і жидів...	14	3	17	
Волохів.....	462	264	726	
Польських і російських "малоросів", що проживали в Запоріжжі.....	2311	1882	4193	40,7
Росіян: православ.	160	84	244	2,4
старовірів	2744	2446	4990	48,5
Р а з о м.....	5737	4504	10291	100,0

Таким чином, цей навгад взятий приклад загалом правдиво освітлює дійсне пропорційне відношення різних національностей у справі заселення Новоросійської губернії. Певна річ, не кожного року було точно таке саме відношення різних елементів: були роки, коли хвиля чужоземних колоністів здіймалась вище, але все таки ніколи вона не могла дорівняти загальній масі українського народу. Не можна забувати, що дані вищенаведеної таблиці стосуються до Єлисаветградської провінції, де взагалі участь чужинців у заселенні краю була більша, ніж в Катерининській та Бахмутській частині губернії.

Б. Населення міст.

Вище зазначалось, що число міст в Новоросійській губернії було дуже невелике; незначні були й розміри міст, що своїм зовнішнім виглядом мало відрізнялись від сіл.

Ми не маємо даних щодо чисельности міського населення, але посередньо можемо судити про нього на підставі, правда, не зовсім певної "відомості" 1774 р., де подано цифри, видимо, зменшені. /Відомість зложено 1786 р., і вона мала метою показати зріст населення губернії за 12 років/. Але на підставі цих даних можна приблизно з'ясувати собі процентове відношення різних груп населення. Загальний підсумок населення /без військових, дворянства й духовенства/ 107008 д.чол.ст., з них купецтва й цехових - 2746 д.чол.ст., цебто 2,5⁰%. Звичайно, вони не становили цілого населення міста, але все таки являли собою головний елемент міського населення.

Малий розвиток міст стояв у зв'язку з низьким рівнем про-

I/ Моск.Отд.Общ. Арх. Гл.Штаба.Опись 194,II,225, ст.12.

мисловости. Міське населення провадило життя, мало відмінне від життя слобід: головними джерелами засобів для існування міського населення були - сільське господарство, скотарство, а не промисловість і торгівля. В цьому міста Південної України не відрізнялись від міст Лівобережної України, що знаходились за тих часів теж у стані глибокого застою і занепаду.^{1/}

Купецтво, як найсильніша з економічного погляду верхівка міського населення, енергійно захоплювало землю під кінські та овечі заводи, сади, млини і заселення слобід, поки Воєйков не поклав кінець роздаванню землі під слободи; тоді купці, що одержали землю, як от Сушілін, Красноглазов та інші, спішно переписали цю землю під різного роду заводи. Це намагання купців захоплювати земельні ділянки викликало з боку дворянства протест, що виявився в наказах депутатам у комісію І767 року. Так дворянство Бахмутського повіту скаржилось, що купці захоплюють різні землі й урочища: всі найліпші місця вони захопили під млини, хутори для хліборобства й скотарства. Дворяни просили заборонити купцям володіти землею і примусити їх "довольствоваться от своїх торгов и промыслов".^{2/}

Дуже цікава полеміка виникла між депутатом від Єлисаветграду, купцем Белезлієм і депутатом од поселенців різних полків Єлисаветградської провінції, С. Морозом. Белезлій скаржився на те, що купцям не дають землі для скотарства та що селяни й гусари захоплюють у свої руки промисли і торгівлю. На це Мороз відповідав, що землі у купців досить; якщо вони не мають її, то це виходить наслідком того, що вони її не

1/ Сборн Имп.Русск.-Историч. Об-ва, т.8,ст.71, 72, 133-134.

2/ Там же, т. 93, ст. 75.

просили - відмовлень не буває. Взагалі міське населення в провінції, як казав Мороз, ледве чи начислить дві тисячі чоловіка. Коли позбавити гусарів і селян змоги мати промисли й торгувати, то вони не матимуть з чого жити. Так само рішуче I/ відповіли депутати дворянства на протест купців проти того, що офіцери й поміщики торгують.

Таким чином, зі скарг і жадань представників трьох станів: дворянства, купецтва й селян в Комісії 1767 р. видно, що права їх були мало означені й інтереси їх постійно стикалися. У "мнении", поданому від депутата Белезія в Комісію він висловив низку побажань з метою поліпшити становище міських мешканців і зокрема купецтва. Він уважав потрібним створити по всіх містах магістрати й забезпечити їх привілеями; звільнити міських мешканців од постійних постоїв і доставання підвод, завівши на заміну податок по дві копійки з душі на збудування касарень; утримання пошти передати на кошти скарбу, а за підводи платити; звільнити купецтво від внутрішніх відкупів та поборів; призначити землю для випасу худоби; заборонити всім, крім купецтва, "мешаться в торговые дела"; в купецтво або горожанство слід приймати з великою обережністю за рекомендаціями, і селян не приймати, крім відпущених на волю. Для "майстрів" встановити цехи й не дозволяти працювати тим, хто не має цехового свідоцтва. Передати місту міські прибутки, щоб міщани могли утримувати школи й шпиталі. Заснувати в гу-

I/ Сборн. Императ. Русск. Общества, т. 8, ст. 71- 72,

берніях і провінціях банки, щоб з них видавати купецтву позички. Селянам дозволяти торгувати тільки продуктами їхнього господарства, але не перекупними товарами.^{1/}

Це "мнение" важливе тим, що містить в собі не тільки проект реформи, але й вказує на ті від'ємні, з точки погляду купецтва, риси, що були властиві містам.

Брак банків у ті часи надолужували церкви. Гроші, що їх збирали в церквах, віддавалося на проценти різним особам; збереглись списки осіб, що дістали позички з Єлисаветградських церковних коштів: на 1765 р. взяли двоє - капітан Кишка і купець-грек Василів, перший - 100, а другий - 140 рубл. на рік і р. 1766 взяли вже 16 осіб, і з них не-купців тільки четверо, а саме: підполковник Михалча /1000 рубл./, прем'єр-майор Серезлій /600 рубл./, вахмістр Вакі /200 рубл./ і священник Василів /70 рубл./. Решта всі - купці. Найбільше взяв Степан Пашутін - 4300 і 450 рубл., всього 4750 рубл.; Фундуклей - 1000 рубл., Белезлій, Федір Сенковський і Трофімов - по 500 рубл., Николаєв, Добрицький і Крохмаль - по 300 рубл., Селін - 200 рубл. і Тітов - 100 рубл. Більшість із них взяли позичку на рік, а тільки чотири - на 6 місяців.^{2/}

В наказах депутатам підкреслювалося невігоду для купецтва конкуренції з боку селян і дворянства. Треба сказати, що в торгівлі дворянство, офіцери місцевих полків, брали найактивнішу участь. Можливо, що й наведені суми офіцери взяли для торговельних операцій. Щодо цього, дуже цікава справа секунд-

1/ Сборн Имп. Р.Ист. Об-ва, т.8, ст. 71-73.

2/ Бібл. Україн. Акад. Наук, ф. кр. св. Єлисавети, ч. 188.

майора Константина Іванова, розпочата 1772 р. Справа ця добре змальовує торговельні звичаї тих часів. 1771 р. майстер різницького цеху Новомиргорода Стойко Стоянович підрядився доставити секунд-майорові Іванову 200 каменів перетопленого сала по 1 руб. 20 коп. за камінь, зобов'язавшись заплатити, якщо не доставить у строк, по 2 руб. за камінь. Вперед він дістав від Іванова 240 рубл. Він не виконав умови й утік. Слідство, переведене купецькою управою та земським комісаром, секунд-майором Грачевим, виявило, що Іванов відправляв сало за кордон, "делая тем заграничным на великую сумму торгом купечеству подрыв", і бере "нехристиянські" проценти - по 60 коп. на рубель. Повідомляючи про цю справу блисаветградську провінціяльну канцелярію, Грачов просив дати розпорядження припинити стягання на користь Іванова за борг Стоянова; Іванову заборонити закордонний торг, згідно з наказами Воєйкова, а купецькій управі надалі не затверджувати таких незаконних договорів. Цей Іванов, видно, був не випадковою людиною в торговельних справах. Ім'я його часто зустрічається в 60-их роках: він постійно провадить торговельні справи зо Смілянськими мешканцями, обмінюється з ними борговими розписками, продає худобу, коней і т.д. Він був, звичайно, не один. Офіцер Доні торгував воском, не кажучи вже, звичайно, про великі гурти худоби, що їх відправляли офіцери за кордон. Помітне місце серед офіцерів, що промишляли торгом, належало капітанові Карачану. Гюльденштедт писав, що він здобув право на заснування товариства

в Семліку для торгівлі з закордоном; з Новоросійської губернії вивозили в Шлезьк і далі худобу, віск, мед, вовну, льон і ввозили із Польщі горілку, з Німеччини - вовняні й шовкові товари й тонке полотно .

Справа поширення зовнішньої торгівлі була одною з найважливіших в реорганізації краю. В рескрипті від 8. травня 1764 р. резидентові при Порті Обрезкову Катерина писала: "при нынешнем нашего генерала-поручика Мельгунова в Новую Сербію главным командиром определении поручили мы ему прилежно стараться о распространении там коммерции"... У зв'язку з цим він мав послати в Царгород "знающих" купців, чиновных людей" для встановлення торговельных зв'язків. Скоро, 8. липня того самого року, в рескрипті Обрезкову вказувалось, що приїдуть купці не тільки для встановлення "удобных к произведению коммерции способов", але й для заснування купецьких контор в Царгороді, Килії, Бендерах, Білгороді, Яссах.^{2/} Видимо, купецьких контор не засновано, але окремі купці на-в'язали торговельні зв'язки з Царгородом. 1768 р. Семен Сенковський, блисаветградський купець, що провадив торгівлю російськими товарами з блисаветграду до Царгороду через Гаджібей, позичив 2170 левів у російського уповноваженого при Оттоманській Порті, Н. І. Левашова, і цей борг перевів на греків хутряного цеху в Царгороді, - так записав Левашов. З цього епізоду видно, що Сенковський добре орієнтувався в царгород-

1/ J. Gùldenstädt. Op. cit., II, 158.

2/ Сборникъ матеріал. главн. архива Министерства Иностр. Дѣл, вып. 3 - 4, прилож. 20, ст. XXII.

ських відносинах. Возив російські товари в Царгород і другий
I/
Сенковський - Федір.

Турецька війна обірвала нав'язувані торговельні зносини.
В мемуарі, поданому Фауне Людовікові ХУ про причини, що
викликали війну Росії з Туреччиною, ставиться на одне із пер-
ших місць причини комерційні: чорноморська торгівля так само
цінна для Росії, як американська для Франції, Іспанії й Англії,
з тією різницею, що для Росії ця торгівля - це торгівля природ-
на, що лежить, так сказати, коло їх порога. Від часів Петра
І-го, що поклав початок здобуттям Озова, ні він, ні його на-
ступники ніколи не спускали з ока цього важливого предмету.
2/
Тимчасово прийшлося перебудовувати торговельні відносини й
3/
скеровувати торгівлю на Крим.

Особливо жваві торговельні зносини підтримувались між
Новоросійською губернією і Правобережною Україною, а через
неї і з дальшими місцевостями Західної Європи. Є багато ок-
ремих фактів, що свідчать про торговельні зв'язки з Правобе-
режною Україною; так 1768 р. у зв'язку з наїздами гайдаків,
згадуються новоросійські купці - Федір Тимець, Тимофій Бала-
шов і Олександр Соломеніков - що їхали в Палієво Озеро. У
зв'язку з гайдамацькими наїздами трапляються вказівки на роз-
громлення дому Смілянського мешканця Шмуля, що не розплатився
з елисаветградським купцем Каменевим за чугуни. Трапляється
багато вказівок на вивіз із Криму в Польщу соли; в цій торгів-
лі велику роль грав новоросійський купець Севастіян Бондарів.
4/

----- I/А.И.МАРКЕВИЧЪ. Гор.Хаджибей или Гаджибей."Зап.Од.Об-ва"
т. ХУП,ст.48.

И. А. СОКОЛОВЪ. Историческая и статистическая записка
о военном городе Елисаветградъ. "Зап. Од. Об-ва", т.П,ст.384.

2/ Сб.матер.г.л.арх.Мин.Ин.Дъл, вып.3-4, ст.167.

3/ Арх.Гос.Сов., т.І, кн.2,ст.593-594.

4/ Н.КОСТОМАРОВЪ. Матеріали для історії Коліївщини."Київ.
Стар.", 1882, т.П, ст. 312.

П.С.З. 1766, ч. 12769, 27.Х.

Митні списки вказують на постійний торговельний обмін між кріпостю св. Єлисавети, а через неї - як між Новоросійською губернією, так і між дальшими місцями Лівобережної України і Правобережною Україною. Особливо часто згадується Умань, Палієво Озеро, Сміла, Жорнище, Броди, Бердичів, Балта, Тетіїв.^{1/}

Маючи на меті широкий розвиток зв'язків з Туреччиною, Кримом, Західною Європою, російський уряд старався збільшити приплив торгових людей в Новоросійську губернію; уряд вживав і радикальніших засобів; 1770 р. Сенат наказав вислати в кріпості - Озівську, Таганрогську, а також в Новоросійську губернію для торговельного промислу в кожному кріпості по 40 купців та по 4 цехових, з асигнуванням їм на підмогу та на влаштування по 150 руб.^{2/} на чоловіка.

Не задовольняючись закликанням охочих переселитись російських і чужоземних купців, Катерина 1764 р. дозволила селитись і торгувати в Новоросійській губернії жидам. Справа про дозвіл жидам селитись в Росії стояла на повістці засідання Сенату, коли Катерина II вперше відвідала Сенат. З тактичних міркувань справа ця була знята з повістки й відложена до "более удобного времени". Тим часом, не оголошуючи цього офіційно, Катерина неофіційно розв'язала це питання позитивно. В секретному листі Ліфляндському генерал-губернаторові Брауну вона на початку 1764 р. неявно подавала до відома, що жидам дозволяється жити й торгувати в Новоросійській губернії: "якобы Ви

1/ Бібл. Україн. Акад. Наук, ф. кр. св. Єлисавети, ч. 153, 154, 156.

2/ П.С.З. 1770, ч. 13518, 25.IX.

не зрозумісте мене, то не я буду винна в цьому", - додала Катерина власноручно. У зв'язку з цим дозволом представники жидівського купецтва, Давид і Лев Бамбергер, були записані "з товаришами" в число купців Новоросійської губернії. 2 травня 1764 р. вони склали умову на купівлю у казни цілої наявної кількості ревеня, і ручителем за них при тому був головний командир Новоросійської губернії О. П. Мельгунов. Однак, наближчий час якихось реальних наслідків не помічалось. Тільки 1775 р. в Новоросійську губернію напливає досить значна хвиля жидівських переселенців, головним чином із Литви. Розселились вони в Єлисаветградській провінції.^{2/}

В досліджуваний період головну масу купців становили росіяни й українці. Це видно з наведеної нижче таблиці ч.9,^{3/} зложеної на підставі даних А. Скальковського за 1773 рік.

-
- 1/ Ю. Г. ГЕССЕНЪ. Законъ и жизнь. Спб., 1911, ст.16-17.
СЕНАТ.АРХ., т.IV, ст.247.
- 2/ С. СТАНИСЛАВСКИЙ. Къ исторіи колонизації євреєвъ в Новороссіи. "Восход" 1887, кн.9, ст. 116-122.
ЙОГО Ж: Къ исторіи колонизації. Сб. статей Екатерин. научн.об-ва, 1904, ст. 239.
П.А.ИВАНОВЪ. Дѣло о выходящихъ изъ заграницы в Новоросійскую губернію жидѣхъ. "Зап. Од. Об-ва" т.VIII, ст. 163.
Н.ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Перші роки єврейської колонізації в Південній Україні. Збірн.праць євр.історич.-археографіч.комісії, ВУАН, т.II, 1929.
- 3/ Хронолог. Обозр., I, ст. 274 - 275.

Т а б л и ц я ч. 9

Національність	Куп- ці	Цехо- ві	Разом	% до загаль- ного підсумку
I. Росіяни:				
а/ "правовірні"	359	65	424	
б/ "старовіри"	766	770	1536	
			1960	64,6
2. Українці	390	345	735	24,2
3. Молдавани й волохи	136	37	173	5,6
4. Греки	65	4	69	2,1
5. Болгари	83	5	88	2,6
6. Сербі	13	6	19	0,5
7. Угорці	8	9	17	0,4
Разом	1770	1241	3011	100

Ця таблиця дає змогу приблизно уявити собі національний склад купецтва й цехових Новоросійської губернії наприкінці досліджуваного періоду. З даними її сходяться і зовнішні дані - прізвища купців. На жаль, нема даних, щоб встановити, звідки вони переселились; можна тільки відзначити кілька пунктів, де зафіксований переїзд окремих осіб в Новоросійську губернію. Так ми бачимо переселенців із Брянська - Єгор Лоскутов та інші; із Москви /Ярилов/, Путивля /Максимів, Пушкарьов/, Болхова /Захарови - Олексій і Михайло, Павлов/, Мценська - Паршев, Фурсов/, Одеська /Курдюмови - Олексій і Афанасій, Григор'єв/, Калуги /Палкін/, Рильська /Фіжін/ і т.д.

Ці дані показують, що опанування Новоросійської губер-

нії представниками торговельного капіталу Росії відбувалось куди інтенсивніше і йшло скорішим темпом, ніж пересування сюди російських поміщиків: там ми бачимо перевагу місцевих офіцерів, в значній мірі чужоземного походження, тут - навпаки - твердо беруть верх російські купці.

Серед купецтва висувається група досить великих капіталістів, що зосереджують у своїх руках казенні підради, оренди. На одному з перших, якщо не на першому місці, стає Єлисаветградський купець Красноглазов та Андей Сушілін^{I/}. У списках орендарів 1765 р. бачимо Михайла Белезлія, пізніше депутата комісії 1767 р. /він взяв в оренду шинки в Новомиргороді за 355 руб./, Єгора Лоскутова /взяв в оренду шинки в Федварі і Цибулеві за 220 і 290 руб./, купця Йосифова^{2/} /взяв шинки в Новоархангельську за 270 руб./; інші платили менші гроші.

Крім торговельних справ, купці заводять промислові підприємства: купець Масленников засновує цукроварню в Кременчуці^{3/}; були папірова фабрика в Єлисаветграді^{4/}, гарбарня Мануїла Поповича, не кажучи про велике число млинів різних конструкцій^{5/}: вітряних, водяних, земляних, ладейних, що належали купцям, та різного роду заводів: овечих, кінських, рогатої худоби.

- " -

1/Бібл.Україн.Акад.Наук, арх.кр.св. Єлисавети, ч.193.
Збірка Н.Д.ПОЛОНСЬКОЇ-ВАСИЛЕНКО.

2/Дніпропетр.Істор.Арх.,ф.Новорос.губ.канц., в.62, ч.
1458, л. 100.

3/ А. НИКОЛАЙЧИКЪ. Городъ Кременчугъ. Спб., 1891, ст.69.

4/ Бібл.Україн.Акад.Наук, арх.кр.св.Єлисавети, ч.С4.

5/ Так звалися млини на човнах.

УІ. ПІДСУМКИ ЗАСЕЛЕННЯ.

Надзвичайно тяжко визначити точно підсумки заселення Новоросійської губернії. Статистика тих часів була в такому стані, що покладатись на певність офіційних даних зовсім не можна. Часто відомості, зложені в той самий час містять дані, що суперечать одні одним; але все таки з великою обережністю можна користатись цими даними, беручи всі цифри тільки як приблизні.

Найдокладніша відомість була зложена 1772 р. Це "Ведомость, учиненная в канцелярии Новороссийской губернии из присланных от гусарских и пикинерских полков Екатерининской и Елисаветградской провинциальных и Бахмутской городской канцелярий прошлого 1772 майской трети ведомостей". На жаль, вона збереглась в дуже поганій копії.^{I/}

В ній не вказанс, звідки взято цю копію, але у А. Скальковського знаходимо вказівку, що цифри населення Катерининської провінції, що цілком відповідають цій відомості, він взяв з архіву Новоросійської експедиції Київського генерал-губернатора.^{2/}

Відомість ця механічно зложена зі звітів-відомостей різних частин губернії і виявляє цілковитий брак якоїсь системи при складанні цих відомостей: одна зложена за одним принципом, друга - за іншим. В Елисаветградській і Катерининській провінції брали окремо військовослужачих і "заступаючих" і окремо їх родини; в Бахмутському полку і в Луганському їх сполу-

^{I/} Од.Держ.Іст.Музей,збірка Од.Об-ва истор.,II,3I,65,ст.
IO4 - 6.

^{2/} А. СКАЛЬКОВСКИЙ.Хрон.Обозр.I,9I./Різниця в тому,що Скальковський датує її 1773 року.

чали разом і завели графу військовослужачих жіночої статі. В одній відомості є фаміліяти, в інших - їх нема. В Катери-нинській провінції і в Бахмутському повіті, крім населення полків, введені ще групи населення, що невідомо, до якої саме території належать.

Дані цієї відомости ми подали переробленими в чотири таблиці /чч. ІО, ІІ, ІЗ і ІЗ/.

	Чорний гусарський полк			Жовтий гусарський полк		
	Чол.	Жін.	Об.ст.	Чол.	Жін.	Об.ст.
Військовослужач.	2199	-	2199	1506	-	1506
Іх "фамілій"....	4278	4819	9087	2814	3074	5888
Заступаючих, приписних і фаміліатів.....	651	-	651	336	-	336
Іх "фамілій"....	1064	1371	2435	471	585	1056
Тих, що живуть у річкових сдужбовців як "дворові" люди.....	950	875	1825	530	-	530
... "фамілій"....	-	-	-	962	1196	2158
Робітників з родинами на власному утриманні	75	83	158	-	-	-
Відставних штаб і обер-офіцерів	78	86	164	51	54	105
Відставних унтер-офіцерів, капранів і рядовиків.....	79	63	142	128	110	238
Казених селян..	405	417	822	1323	1322	2645
Поміщицьких селян.....	6668	6618	13286	5093	4807	9900
Р а з о м...	16447	14332	30779	13214	11148	24362

К О Ї П Р О В І Н Ц І Ї І 7 7 2 Р О К У.

Молдавський гу- сарський полк.			Блисаветградський пікінерський полк			Окр.кріп. ов. Блисавети.		
Чол.	Жін.	Об. ст.	Чол.	Жін.	Об.ст.	Чол.	Жін.	Об.ст.
2124		2124	1135	-	1135	-	-	-
12443	5268	17711	1797	2182	3979	-	-	-
544	-	544	2844	-	2844	-	-	-
7504	1060	2644	3293	5887	9180	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	44	52	96	-	-	-
-	-	-	11	10	21	34	29	63
-	-	-	40	34	74	5892	4482	10374
95	141	236	416	474	890	342	330	672
16790	6469	23259	9580	8639	18219	6268	4841	11109

П і д с у м к и т а б л и ц і ч. 10.

	Чоло- ві- ків	Жінок	Об. ст.	% до за- гального підсумку
Військовослужачих.....	6964	-	6964	6,5
Їх "фамілій".....	21232	15343	36675	34,0
Заступаючих, приписних і фаміліятів.....	4375	-	4375	4,1
Їх "фамілій".....	6412	8903	15315	14,2
Тих, що живуть у різних службовців як "дворові"				
люди.....	1480	875	2355	2,2
Їх "фамілій".....	962	1196	2158	2,0
Робітників з родинами на власному утриманні.....	75	83	158	0,1
Відставних штаб і обер - офіцерів.....	173	192	365	0,3
Відставних унтер-офіцерів, капралів і рядовиків.....	252	212	464	0,4
Казених селян.....	7660	6255	13915	13,0
Поміщицьких селян.....	12614	12370	24984	23,2
Р а з о м	62299	45429	107728	100,0

Т а б л и ц я ч . II.

Н А С Е Л Е Н Н Я К А Т Е Р И Н И Н С Ь

	Донецький пі- кінерськ.полк			Дніпровський пікі- нерський полк		
	Чол.	Жін.	Об.ст.	Чол.	Жін.	Об.ст.
Військовослужач.	765	-	765	I/ I368	-	I368
Їх "фамілій".....	II79	I444	2623	II7I2	I2454	24I66
Заступаючих, при- писних і фамілія- тів.....	I437	-	I437	-	-	-
Їх "фамілій"....	2058	306I	5II9	-	-	-
Відставних штаб і обер-сфідерів....	5	IO	I5	-	-	-
Відставних унтер- офідерів і рядо- виків.....	-	-	-	-	-	-
Скарбових селян..	8540	8634	I7I74	4832	4855	9687
Поміщицьких селян	2345	2I47	4492	-	-	-
Однoдворців.....	-	-	-	-	-	-
Р а з о м....	I6329	I5296	3I625	I79I2	I7309	3522I

I/ У звіті Дніпровського полку в одну цифру сполу-
чено родини військових і заступаючих .

К О Ї П Р О В І Н Ц І Ї .

Катерининська провінція			Р а з о м			%% до загаль- ного під- сумку.
Чол.	Жін.	Об. ст.	Чол.	Жін.	Об. ст.	
-	-	-	2133	-	2133	2,3
-	-	-	12891	13898	26789	29,4
-	-	-	1437	-	1437	1,6
-	-	-	2058	3061	5119	5,6
6	12	18	11	22	33	0,1
199	258	457	199	258	457	0,5
-	-	-	13372	13489	26861	29,5
-	-	-	2345	2147	4492	4,9
11837	11993	23830	11837	11993	23830	26,1
12042	12263	24305	46283	44868	91151	100,0

Т а б л и ц я ч. 12

Н А С Е Л Е Н Н Я

Б А Х

	Город Бахмут і Бахмутський повіт.			Бахмутський губерні. полк.		
	Чол.	Жін.	Об.ст.	Чол.	Жін.	Об.ст.
Військовослуж.	-	-	-	3289	-	3289
Їх "фамілій"..	-	-	-	-	2500	2500
Заступаючих, приписних і фаміліятів...	-	-	-	1309	-	1309
Їх "фамілій"..	-	-	-	-	1330	1330
Тих, що живуть у різних служ- бовців як "дво- рові" люди....	-	-	-	236	249	485
Скарбових селян	4484	4097	8581	157	95	252
Поміщицьких се- лян.....	4390	3814	8204	2641	2060	4791
Однодвірців...	5180	4073	9253	-	-	-
Солярів.....	584	275	859	-	-	-

Р а з о м :	14633	12259	26897	7632	6234	13866

М У Т С Ь К О Г О П О В І Т У.

Самарський гусарський полк

Луганський полк

Чол.

жінок

Об. ст.

Чол.

жінок

Об. ст.

- - - 278 - 278

- - - 393 625 1018

- - - 6 - 6

- - - II I6 27

- - - - - -

- - - 4II 449 860

I4 I5 29 20 6 26

- - - - - -

- - - - - -

I4 I5 29 III9 IO96 2215

=====

П і д с у м к и т а б л и ц і ч. І 2.

	Чоло- ві- ків	Жінок	Об. ст.	до за- гального підсумку
Військовослужачих.....	3567	-	3567	8,3
Їх "фамілій".....	393	3125	3518	8,2
Заступаючих, припис- них і фаміліянтів.....	1315	-	1315	3,1
Їх "фамілій".....	11	1346	1357	3,2
Тих, що живуть у служ- бовців, як "дворові" люди.....	236	249	485	1,1
Скарбових селян.....	5052	4641	9693	22,5
Поміщицьких селян.....	7065	5895	12960	30,1
Однодвірців.....	5180	4073	9253	21,5
Солярів.....	584	275	859	2,0

Р а з о м:.	23403	19604	43007	100,0

=====

Т а б л и ц я ч. ІЗ

Н А С Е Л Е Н Н Я Н О В О Р О

	Елисаветград.провінція.			Катерининс.провінція		
	Чол.	Жін.	Об. ст.	Чол.	Жін.	Об.ст.
Військовослуж.	6964	-	6964	2133	-	2133
Їх "фамілій"....	21332	15343	36675	12891	13898	26789
Заступаючих, приписних і фаміліянтів.....	4375	-	4375	1437	-	1437
Їх "фамілій"...	6412	8903	15315	2058	3061	5119
Тих, що живуть у різних службовців як "дворові" люди.....	1480	875	2355	-	-	-
Їх "фамілій"...	962	1196	2158	-	-	-
Робітників з родинами, що живуть в ротах з родинами на власному утриманні.....	75	83	158	-	-	-
Відставних штаб і обер-офіцерів	173	192	365	11	22	33
Відставних унтер-офіцерів, капралів і рядовиків.....	252	212	464	199	258	457
Скарбових селян	7660	6255	13915	13372	13489	26861
Поміщицьких сел.	12614	12370	24984	2345	2147	4192
Однодвірців.....	-	-	-	11837	11993	23830
Солярів.....	-	-	-	-	-	-

Р а з о м, ...62299 45429 107728 46283 44868 91151

С І Й С Ь К О Ї Г У Б Е Р Н І Ї.

Бахмутський повіт			В с ь о г о			%	%
Чол.	Жінок	Об. ст.	Чол.	Жінок	Об.ст.		
3567	-	3567	12664	-	12664	5,2	
393	3125	3519	34616	32366	66982	27,7	
1315	-	1315	7127	-	7127	3,0	
11	1346	1357	8481	13310	21791	9,0	
236	249	485	1716	1124	2840	1,2	
-	-	-	962	1196	2158	0,9	
-	-	-	75	83	158	0,1	
-	-	-	184	214	398	0,1	
-	-	-	451	270	921	0,4	
5052	4641	9693	26084	24385	50469	20,8	
7065	5895	12960	22024	20412	42436	17,6	
5180	4073	9253	17017	16066	33083	13,7	
584	275	859	584	275	859	0,3	
23403	19604	43007	131985	109901	241886	100,0	

1000
1000
1000
1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

Як видно, в Новоросійській губернії було всього 131985 д. чол. ст. і 109901 д. ж. ст., разом 241886 д. об. ст. Це населення розподілялось по провінціях нерівномірно: 107725 д. об. ст. було в Єлисаветградській провінції, 43007 д. об. ст. в Бахмутському повіті і 91151 д. об. ст. в Катерининській провінції.

Також нерівномірно розподілялось населення в полках: в Єлисаветградській провінції було найбільше населення в Чорному гусарському полку / 30779 д. об. ст. / і в Жовтому гусарському полку / 24362 д. об. ст. /. Це цілком зрозуміло. До цих полків перейшла територія найстарших полків Нової Сербії; зате неясно, чому було таке чисельне населення Молдавського гусарського полку / 23259 д. об. ст. /. Це був наймолодший полк, територію його почали заселявати найпізніше. Взагалі цифра населення цього полку викликає сумнів: 2124 д. служачих гусарів подано 14571 д. "фамілій" заступаючих і їх фаміліятив ч. ст. і 6328 ж. ст., разом 20899 д., або понад 9 д. об. ст. на одного військового. Такого відсотку ми не зустрічали більше ніде.

В Єлисаветградському пікінерському полку населення було значно менше: 18219 д. об. ст. Цікаво порівняти населення Єлисаветградського пікінерського полку і населення Слобідського полку, що його Єлисаветградський полк у значній частині поглинув. В червні 1765 р. там було всього 23668 д. об. ст., в тому числі 9468 військових, 100 д. духовенства і його родин 277 д., відставних - 200 та їх родин 333, казенних селян 1270 д. об. ст. і 1168 пом., - таким чином, виходить, що населення

зменшувалось, але це, звичайно, невірно: треба мати на увазі, що частина території цього полку разом із населенням була виділена до Молдавського полку.

В Катерининській провінції дані ще неповніші й невиразніші. Тільки в пікінерських полках - Донецькому і Дніпровському - подано більш-менш правдоподібні цифри: в Донецькому - 31625 д.об.ст., в Дніпровському - 35221 д.об.ст. Крім того, подано групу населення, крім полків, однодворців, одставних офіцерів і рядових вояків, які не платять податків.

В Бахмутському повіті окремо зазначено крім полків Бахмутського, Луганського і Самарського, населення міста Бахмуту, при чому до цієї групи причислено тільки солярів - 859 д. об. ст. й однодворців - 55 д.об.ст. Солярів і однодворців я причислила до населення Бахмутського повіту. Коли не викликає сумніву цифра населення полків Бахмутського й Луганського, то, навпаки, населення Самарського полку вражає своєю незначною чисельністю на цілій території: 29 д.об.ст. поміщицьких селян - видимо, тут якась помилка у відомості.

Як додаток до Бахмутського повіту стоїть ще кілька неясних зазначень: в слободі осадчого Неїлова, пізніше в селі Баладові 210 д. об.ст.; пруських виходців - 19 душ чоловічої статі і 12 душ жіночої статі, разом 32 душі обох статей. Цікаво, що ці цифри не взяті в загальний підсумок населення повіту, а лишаються зовсім неясні.

Тепер підведемо підсумки даних цієї відомости. Видно, що найголовніше місце в чисельності заселення в губернії

займають військовослужачі: в Єлисаветградській провінції вони становлять, включаючи сюди й одставних й обслуговуючих, 61% всього населення; в Катерининській провінції - 39,5% і в Бахмутському повіті - 23,9%. Для цілої губернії вони становлять 47,6%. Казенні селяни становлять для цілої губернії 20,8%. а разом з однодворцями вони дають цифру 34,5 %.

Неясною лишається група "посторонних работников с фамилиями, проживающих на своем пропитании", але вони дають незначний відсоток - 0,1. Окремо поставлено групу солярів, що працювали на Бахмутських заводах; тут були люди різного соціального стану - і приписні, й вільні; загальний відсоток їх - 0,3 - дуже незначний.

В цю добу життя Новоросійської губернії число поміщицьких селян було ще незначне - воно становило тільки 17,6% цілої губернії, і найбільше було поміщицьких селян в Єлисаветградській провінції - 30,1%. найменше - в Катерининській - 4,9%.

Беручи в рахунок відсоток відомости, треба мати на увазі, що тут нема ні дворян, ні купецтва, ні духовенства, і таким чином і загальний підсумок населення був вищий.

Тяжко сказати, наскільки ці цифри відповідали дійсності; їх можна порівнювати з відомостями, що їх наводить А. Скальковський. З них складено таку збірну таблицю:

Т а б л и ц я ч. І4

Населення Новоросійської губернії.

Провінції	I/	I773 2/				3/	
	I768 ч.с.	ч.с.	ж.с.	об.ст.	ч.с.	ж.с.	об.ст.
Елисаветград- ська.....	I9639	22215	I9870	42085	30733	23646	54376
Катеринин- ська.....	I2753	27827	27953	55780	23645	24294	47939
Бахмутський повіт.....	I9627	I3751	I2112	25863	27827	27953	55780
Разом...	52019	63793	59935	I23728	82205	75892	I55097

Тут впадає в очі велика різниця між підсумками I772 р. і наведеної вище відомості - 24188 д.об.ст. Тут I773 року тільки I23728 д.об.ст., але ця різниця компенсується тим, що у Скальковського бракує деяких категорій мешканців: всіх військовослужачих; якщо додати цифру відомості I772 р. військовослужачих і відставних військових різних категорій - II488I, то підсумок - 238609 - мало розходиться з підсумком відомості I772 року.

В додатку до "Хронологического Обозрения" надрукована дуже цікава відомість під назвою: "Ведомость учиненная в канцелярии Новороссийской губернии в г.Кременчуге, в провинциях Елисаветградской и Катерининской, кроме Бахмутского

I/ А. СКАЛЬКОВСКИЙ. Хронол. Обозр. I., ст.76 /тут не зазначені урядовці, дворяни, духовенство, військовослужачі.
2/ Там же, I, ст.90.
3/ Там же, I, ст. 95-96.

уезда, купечества, цеховых, государственных и помещичьих поселян, ранговых и отставных обоого пола и каких наций на лицо душ состоит значит под сим 1773 года". Як бачимо, зміст відомості не сходиться з вищенаведеним: тут є число купецтва, цехових, рангових, казенних і поміщицьких селян. Всього зазначено в Єлисаветградській провінції 30733 д.ч.ст., 27986 д.ж.ст., разом 58719 д.об.ст., а в Катерининській - 23645 д.ч.с.,^{1/} 24294 д.ж.ст., разом 47939 д.об.ст.

Коли порівняти окремі рубрики цих відомостей, то побачимо, що різниця між ними не надто велика; візьмим для прикладу число казенних селян: в Єлисаветградській провінції 13915 д. об.ст. 1772 р. і 15824 д.об.ст. 1773 р.; в Катерининській провінції - 26861 д.об.ст. 1772 р. і 24071 д.об.ст. 1773 р. Поміщицьких селян 1772 р. в Єлисаветградській провінції 24984 д.об.ст. і 1773 р. 25400 д.об.ст.; в Катерининській - 1772 р. 4492 д.об.ст. і 22056 д.об.ст. 1773 р. Підсумки Катерининської провінції в даному разі зовсім неймовірно розходяться.

1786 року складено докладну відомість з метою показати успіхи заселення краю і збільшення прибутків за управління^{2/} Потьомкіна за 12 років. За вихідний пункт взято цифри людности за 1774 рік. Вже саме завдання відомості - показати різницю в населенні за 1774 і 1786 рік - мусить бути заперукою, що в першому випадку не могло бути свідоме збільшення, а скорше можна сподіватись старання зменшити всі

^{1/} А.СКАЛЬКОВСКИЙ.Хрон.Обозр.,I,ст.275.

^{2/} Москов.отд.общ.арх.гл.штаба, опись 194, в.295, ч.12.

цифри; мабуть так і було в дійсності. У відомості ч. І5показано чисельність тільки чоловічого населення краю.

Т а б л и ц я ч. І5

Населення Новоросійської губернії І774 року.

Купців.....	І692 д.ч.ст.
Цехових.....	І054 " " "
Казенних селян.....	І4064 " " "
Однодворців і їхніх селян...	І4952 " " "
Волосних селян.....	654 " " "
Поміщицьких поселенців.....	38453 " " "
" селян.....	236 " " "
Солярів.....	685 " " "
Старовірів, виходців із Польщі	26І " " "
Таких, що не платять податків, було на укомплектування поселених полків в губернії:	
для гусарських заступаючих	2ІІ5 " " "
їх фаміліятів.....	І8685 " " "
Для пікінерських приписних і їх фаміліятів.....	І4І57 " " "

Разом людности..... І07008 д.ч.ст.

=====

Порівнювати підсумки вищенаведеної відомості І772 року і цієї дуже тяжко, бо всі рубрики не сходяться, за малими винятками: в останній нема військових, а тільки зазначено їх заступаючих і фаміліятів. В першій нема купецтва й цехових. Але загальний підсумок - І07008 д.ч.ст. - не дуже різниться від підсумку першої - І3І985 д.ч.ст. - та підсумку І774 р. -

82205 д.ч.ст., займаючи середнє місце між ними.

Такі підсумки, правда, дуже неточні й невиразні, заселення краю. Слід брати під увагу, що становище тут було весь час до крайности напружене й неспокійне. Новоросійська губернія весь час була в такій небезпеці, якої не було на Лівобережній Україні, і це, природно, мусіло тяжко відбиватись на її прбуті й гальмувати заселення.

Одною з великих перешкод для заселення краю були татарські наїзди. Правда, в другій половині ХУІІ століття вони вже не спричиняли таких шкод, як то бувало в ХУІ столітті. Але все таки життя краю, особливо у східній частині губернії, все було так організоване, що ні на один день не забувалося про можливість татарських наїздів. Лінії - Українська та Дніпровська - висунуті проти татар, поселені полки, форпости - все це тримало населення в постійному страху розгрому. Останній наїзд татар, організований І769 року, охопив величезний район. На цей раз виступ татар мав особливе значення: хан виступав як вассал Туреччини. Татари вдерлись зимою, в лютий мороз, в Новоросійську губернію з величезним військом; з ними був французький резидент при кримському дворі, барон де Тотт, що потім докладно описав цей наїзд. Вони дійшли до Єлисаветграду, палячи села й запаси, забираючи з собою худобу й людей. Посувались вони в заграві пожарів; люди кидали свої хати напризволяще й утікали, де це було можливо, до лісу. Тотт сам описував жахливими барвами розгром слобід Аджамки, Цибулева. Із слободи Зеленої втікло все населення, спустила й Деріївка. І77І р. в ній було менше мешканців, ніж І768 р. Форпости -

Федвар, Суботицький - були цілком зруйновані. За словами

----- І7/ "Кіев.Стар." І883, т. УІ, ст. І45-90; А. ТАТАРЧЕВСКИЙ. Путешествіе и деятельность барона Тотта. "Изв. Кіев. Универс." І873, т. ХІІІ, 2/ Пресвящ. ФЕОДОСІЙ. Матеріали..., І, 229, І92.

Тотта, в самій тільки Єлисаветградській провінції спалено тоді 50 селищ.

Яскраво виявляє настрої населення у зв'язку з татарським наїздом секунд-майор Максимов у рапорті, поданому начальству зразу після наїзду, 26.січня 1769 р. Населення слободи Гончарської та ще 8 сіл, - писав він, - заздалегідь втікло з жінками й дітьми в ліс, а 24.січня ворог увійшов у слободу і спалив усе. І далі: "при вступлении оного неприятеля в слободу, когда еще сперва малое число татар показалось, то из Гончарской и других слобод укрывающиеся в лесах обитатели с имеющимися при них ружьями, вышед из лесу к слободе Гончарской, чинили ему, неприятелю, оружейную пальбу и другим оружием супротивление и несколько неприятельских людей забили до смерти, при чем и у них, слобожан, несколько забито, а других ранено. Как раненые спасшиеся люди в живых остаются. Сколько числом побито, того познать невозможно, затем что слобожане еще многие из лесов не собрались, а неприятель своих побитых людей огнем сжигает". Сам Максимов теж залишив Гончарську слободу і переїхав у Цибулів, де була невеличка кріпость і де ворог "через употребленный против него военный отпор" був відбитий. Максимов і надалі лишається тут, бо охороняти Чорний Ліс можна з таким самим успіхом з Цибулева, як і з Гончарської слободи.^{I/}

Страх охопив не тільки слобожан, але й військових, що теж покидали свої садиби й утікали світ-заочі: хто в ліпше укріплені місця Новоросійської губернії, хто в глибину Росії. В цей час почали виростати й збільшуватись слободи - Бородаївка, Половиці - завдяки втікачам зі слобід Єлисавет-

I/ Одес. Іст. Муз. Зб. "Од. Об-ва" II, 31-65.

А. СКАЛЬКОВСКИЙ. История Новой Сѣчи III, 14-18.

I/
градської провінції, що перебули напад татар, але більшість утікачів подавалася за межі Новоросійської губернії. У лютому 1769 р. Черткову рапортувала Єлисаветградська провінційна канцелярія, що багато слобід спустіло, що мешканці їх порозбігались в укріплені місця та в "Малую Россию", і через те багато рот гусарських і пікінерських полків лишилися без людей і навіть без командирів. Тому навіть тяжко зібрати відомості про розміри втрат. Канцелярія наказала полкам послати "надежных" людей, щоб вони обревизували - скільки людей лишилось по слободах, скільки пропало будов, збіжжя, сіна; розпитати, скільки загинуло й забрано в полон людей і худоби; які втрати мали купці на форштаті св. Єлисавети. Руїна була така, що Восейков подав проект перебудувати цілу провінцію - населення південних частин перевести в північні слободи. За переведенням з цією метою підрахунком виявилася така картина: в кожній роті Єлисаветградського пікінерського полку рахувалось 200 чоловіка з офіцерами. А фактично було ледве 50% складу: в Орлянці - 18 чол., в Аджамці - 19, в Добрянській - 21, в Попельнястій - 26 і тільки в Мурзинській було 112. В слободах в шости ротах об'явилось тільки 429 дворів. Таким чином все населення 15 рот легко можна було розмістити в 5 ротах: Домотканській, Бородавській, Тройницькій, Кам'янській і Мишуринорозькій, де було всіх разом 335 душ. В полках - Чорному і Жовтому -^{2/} теж бракувало людей до комплекту. Роти, за проектом, мали бути укріплені; в кожному дворі мали зробити землянку з рівним дахом, що могла б служити захоронком на випадок нападу; село

1/Преосвящ. ФЕОДОСИЙ. Матеріали... I, ст. 41, 217.

Дніпропетр. Іст.Арх., ф. Новор. губ. канц. в. 7, ч. 1666, л. 481.

2/Дніпропетр. Іст.Арх., ф. Новорос. губ. канц. в. 76, ч. 1666, стор. 392-396.

мало бути обведено ровом з редурами напроти воріт; селище мусіло мати форму рівногранного трикутника. Всі ці проекти залишилися на папері, і як тільки настали мирні часи, населення само почало вертатись у свої слободи.^{1/}

Однак, сходилось населення назад не дуже швидко: 1776 р. Новоросійська губернська канцелярія звернулася до Київської губернської канцелярії з цікавою промеморією. В ній Новоросійська губернська канцелярія повідомляла, що під час ворожого нападу в межах Єлисаветградської і Катерининської провінцій та Бахмутського повіту 1769 р. "разного звания жители, также гусары, пикинеры и их приписные от страха разбежались в Малороссию, в Слободскую губернию, в Велико-российские места і на Валуйскую степь, из которых множественное число и поныне не возвратилось в свои жилища". Через їхню відсутність, мовляв, мешканцям, що залишились, тяжко виконувати повинності, постачати підводи, фуражі, і тому командує армією граф Панін наказав негайно повернути їх в Новоросійську губернію.^{2/}

Ця промеморія дуже характеристична: вона показує, який сильний був струс, що його витерпіла Новоросійська губернія, коли її мешканці відкотились аж на Валуйський степ.

Катерининська провінція також потерпіла від татарського наїзду, але значно менше. Зруйновані були слободи - Підгорна над р. Кільченню, Рудівка або Миколаївка, що її мешканці втікли в Самарський монастир.^{3/} Потерпіли й інші слободи.

Татарський наїзд 1769 р. був тільки одним епізодом тяжкої й довгої війни з Туреччиною.

1/ Дніпропетр. Іст. Арх., ф. Новоро. с. губ. канц. в. 75, ч. 1607; в. 76, ч. 399-419.

2/ К. Ц. А. Д. А., к. К. губ. канц., ч. 4326.

3/ Преосвящ. ФЕОДОСИЙ. Матеріали... I, ст. 12, 524.

Війна з Туреччиною сама коштувала страшних жертв Новоросійської губернії, як людських, так і матеріальних. Новоросійська губернія не тільки формувала полки, що йшли на війну з Туреччиною, але через її територію переходило російське військо, що його вона мусіла харчувати, забезпечувати квартирами, йому постачали фураж, підводи, давали людей для всякого роду земляних робіт і т.д. Тягар цих повинностей для населення, що й само ще не встигло обжитись як слід, ані завести міцного господарства, був дуже тяжкий. Адміністратори це визнавали. І 1774 р. Чертков писав Потьомкіну, пояснюючи йому, чому губернія не могла виконати всіх зобов'язань, і перераховував усі тягарі, що навалились на це населення з війною. В засіданні Державної Ради ще 1771 р. постановлено збільшити плату за коней і волів, що їх постачала Новоросійська губернія, беручи під увагу "изнуренное состояние Елисаветградской и Екатеринбургской I/ провинции жителей".

Війна лишила по собі страшну спадщину: в Новоросійську губернію занесено чуму, що її невиразно називали в офіційній переписці "небезпечна хвороба". 1773 р. вона широко розійшлась по Елисаветградській провінції, не зважаючи на всі заходи, що їх, згідно з вимогами медицини XVIII ст., вживано проти неї: карантини, обкурювання і подібні способи боротьби з пошестями.

Такі були зовнішні причини, що гальмували заселення краю, не дивлячись на всі його природні багатства та старання уряду заселити його. Куди важливіші й глибші були причини внутрішнього характеру, що полягали в загальному соціальному ладі Росії XVIII ст. і не дозволяли значного поліпшення становища

----- селян всіх категорій.

I/ А.А.СКАЛЬКОВСКИЙ. Хронол.Обозр., I, ст. II3-14.
Арх.Гос.Сов.т. I-й, в. I, ст. 77.

В Новоросійській губернії юридично ще не було кріпаччини. Повинності селян супроти поміщика хитались між 1 і 2 днями панщини; про це говорилося в запитанні губернської канцелярії Восейкову /про такий самий розмір панщини говорить і Гюльденштедт/^{I/}. Однак це становище не задовольняло поміщиків, і вони старались по змозі збільшити експлуатацію селян.

Дуже цікаве "мнение", подане на засідання Комісії для зложення нового "уложения" 1767 р. від майора Козельського, депутата від шляхетства Катерининської провінції щодо встановлення податків селян поміщикам. Він пропонував завести всюди дводенну панщину, що в залежності від місцевих умов могла б замінятись грошовим податком, рівним денному заробітку селянина. В цій частині його пропозиція, видимо, відповідала тому звичаєвому праву, що встановилось в Новоросійській губернії. В інших пунктах своєї пропозиції він вносить новеллу: зберігаючи за селянами право вільно користуватись майном як рухомим, так і нерухомим, він пропонував обмежити їх у праві продажу й закладу нерухомого майна. З цієї заяви депутата Катерининської провінції видно, що в Новоросійській губернії 1767 р. становище поміщицьких селян було ліпше, ніж на Лівобережній Україні, де універсалом 1761 р. у них одібрано право розпоряджати своїм майном у випадку переходу на інше місце, та й саме право переходу було обмежене згодою поміщика.

Про відносини з селянами багато говорили поміщики в наказах депутатам. Особливо багато уваги уділяли цьому дворяни Бахмутського повіту. Вони посилались на укази Слобідської

^{I/} Дневникъ акад. Гюльденштедта, под ред. Д. Багалія. Сб. Харьк. Истор. Об-ва 1891, ст. 134.

губернської канцелярії, що ними "как в сохранении высочайшего ...интереса, так не меньше и в собственную их пользу, вольным малороссиянам с места на место переход запрещен, дабы никто без билетов из жилищ своих" переходить не міг. Проте селяни й далі переходили з місця на місце і їх радо приймали не тільки поміщики, але й управителі казенних слобід. Тому дворянство просить заборонити приймати селян, а тих, хто не слухатиме, штрафувати, як за приймання збіглих. Ще більше клопоту завдавало бахмутським дворянам становище кріпаків. Вони скаржились на те, що все частіше трапляються випадки втечі та одруження з чиновними й нечиновними людьми, а особливо з військовими, кріпачок - "девок", навчених на кошти панів якогонебудь майстерства, та що це спричиняє панам великі втрати. В таких випадках дворянство просить видати особливий закон для охорони його прав на кріпачок - "женок" і "девок": заборонити вінчати без дозволу поміщика, а винуватці, що женяться з біглою кріпачкою, мають підлягати тілесній карі і грошовому штрафу за розсудом власника "девки". Дворяни незадоволені занадто лагідними законами щодо цього: наслідком їх виходить те, що дворяни не можуть жити спокійно, бо "художью совестью зараженные люди... не токмо воровством, грабительством и разбоями посторонних людей себя насыщают, некоторые и господ своих по злобе убивают до смерти". Бачачи це й "помня от таковых же смерть равным себе помещикам", дворяни живуть у вічному страху. Навіть і зловлений злочинець може дістати прощення через щире признання у своїй вині, а в гіршому випадку, мовляв, його зашлють на каторгу в Нерчинськ і Рогервік, без тортур, а там він буде працювати так, як звик з дитинства, і навіть ді-

ставати за роботу платню, і тому для селян од такої кари "ни-
какого страху не предвидится". Крім того, - писали дворяни, -
багато є таких злочинників, що втікають до донських і запо-
розьких козаків. Тому бахмутське дворянство просить "в стро-
гость злых и к сохранению добрых людей" відновити для злоді-
їв, розбійників та убивців, як попереду, тортури й кару на
горло і присуди виконувати в провінціальних і губернських
канцеляріях. Стогнали з приводу відходу "подарованих підда-
них" і грузинські дворяни Донецького пікінерського полку. Під-
дані їх порозбігались "не точию через утеснения... но более
по вольности перехода с места на место". Особливо дратувало
грузинських князів те, що "піддані" відходять не в далекі
місця, а часом задовольняються тим, що перейшовши через ву-
лицю, поселяються у старшин. Дворяни просили заборонити нада-
лі приймати таких підданих без пашпортів "как в таковом за-
прещении уже и повеление есть", і на порушителей наложити
великий штраф.^{I/}

В наказах дворян Єлисаветградської провінції не згадуєть-
ся про заборону приймати селян, і це цілком природна річ, бо
тут в даний час цілий добробут поміщиків був заснований на
вільному прийманні всіх, хто хотів селитися у них на слобо-
дах.^{2/}

З цих уривочних фактів, що просочились у накази депута-
там, видно, що процес закріпачення селян швидко посувався в
Новоросійській губернії і подекуди вже доходило до боротьби
між селянами й поміщиками. Але загальні умовини життя, брак

^{I/}"Сборн.И.Р.Ист.Об-ва", т. 93, ст. 38-40, 74-78, 87-89.
^{2/} Там же, ст. 38-40.

робочих рук, бажання поміщиків якнайскорше заселити землі, щоб закріпити їх за собою, - все це не дозволяло ще підвищувати вимоги супроти селян: вони завжди могли відійти, як до сусідніх поміщиків, що радо приймуть їх і боронитимуть, так і на Запоріжжя. І можливо навіть, що в цей час в поміщицьких слободах було спокійніше, ніж у казенних і військових.

До гніту й експлуатації з боку начальства долучались тяжкі умовини постійної боротьби з запорозькими козаками, що нападали на слободи і забирали худобу, руйнували господарства. Депутат од пікінерського Єлисаветградського полку, Максим Моренець, у своїй відповіді депутатові од кріпости св. Єлисавети Белезліві, намалював сумну картину побуту військових Єлисаветградської провінції: "по сиротству своєму" вони живуть тільки з торгівлі сілля, горілкою, рибою, дьогтем, табаком, мотузами, смушками, вовною і т.д. і, якщо відібрати їм право на цю торгівлю, то вони не в стані будуть навіть відбувати військову службу.

Думку Моренця підтримував і депутат від поселенців різних полків Єлисаветградської провінції - Мороз: "ежели гусарам и малороссийскому народу не имеют промыслов, то им нечем будет
I/
себя содержать", заявив він.

Таке становище козаків, що про нього вже вище говорилося, ще погіршало 1764 р. в зв'язку із загальною реформою краю. За проектом А. П. Мельгунова, козачі полки мали бути переформовані в пікінерські; старшини цих полків зразу діставали офіцерські ранги, як і офіцери регулярних армійських полків, а ко-

заків, "на їх бажання", записували в пікінери. Таких полків мало бути чотири: Єлисаветградський, замість Слобідського в Єлисаветградській провінції і три полки в лівобережній частині губернії - Луганський, Дніпровський і Донецький. Вже сама організація цих полків викликала тривогу серед населення, що перейшло до Новоросійської губернії від полків Миргородського й Полтавського. Заміна козацького ладу новим "єдиним правом" Новоросійської губернії викликала силу незадоволення у різних шарах населення. Перший формувався Дніпровський полк, що його командиром був Алимов. В полк пропонувалось записуватись усім охочим: старшині обіцяно офіцерські ранги, всім рядовим пікінерам - ділянки землі за "планом заселення" - 30 десятин. В пікінери охоче записувались підпомішники, підсусідки, посполиті, поміщицькі "піддані", що, вступаючи до пікінерів, звільнялись від яких би то не було зобов'язань супроти панів. Зате серед основної частини козацтва "пікінерний вербунок" ^{1/}натрапив на опозицію, і тільки жорстокими заходами Алимов та його помішник, військовий товариш, що дістав рангу ротмістра, Синегуб, примусили населення новоприлучених сотень вступити до пікінерів. Настрій, викликаний вербунком, яскраво відбився в "Історії Русів" ^{2/}; зберігся він і в переказах про діяльність Алимова, Мельгунова, Синегуба. ^{3/}На одних впливали вони, спокушаючи наділами землі, на інших - залякуванням, що в них заберуть землю, коли вперто не хотітимуть записуватись

1/ "Сборн. Р. Ист. Об-ва" т.УШ,ст. ІЗЗ-ІЗ4.

Д. П. МИЛЛЕР. Пікінерія.

"Кіев. Стар." І899, т.67,ст.30І-2.

2/ Історія Русов, М. І846, ст. 252-54.

3/ И. МАНЖУРА. Картинка введенія екатериинскихъ порядковъ въ запорожскомъ краѣ. Екатеринославъ, Юбилейный листокъ І887, ч.2, ст. ІІ - І2.

до пікінерів. Під натиском, підлягаючи жорстоким карам, ути-
скам і т.д., населення записувалось у пікінерські полки, але
незадоволення новим ладом зростало і ясно виявилось І767 р.
у зв'язку з виборами депутатів у Комісію для зложення Ново-
го "Уложения". Козаки сотень, що перейшли до Новоросійської
губернії від Миргородського полку, Кременчуцької і Власівсь-
кої, не схотіли брати участь разом із пікінерами Дніпровсько-
го полку /що до нього вони були зачислені/ у виборі депутата
для зложення наказу, а самі вибрали свого депутата потай од
Новоросійського начальства. Вибрані були депутати: від коза-
ків Кременчуцьких - козак Кочконог і від Кременчука та Вла-
сівки - значковий товариш Денисов. Їм написали за належною
формою накази, що, як основне бажання, висували повернення
в попередній стан з огляду на небажання лишатись пікінерами.
В Комісії виявлено неправильне обрання цих депутатів. Дени-
сов був заарештований, але втік на Запоріжжя; Кочконог до Ко-
місії зовсім не прийшов.^{I/} У цій справі важливе те, як негатив-
но ставились козацькі маси до "пікінерів". Денисов підтриму-
вав зв'язок з депутатами Єлисаветградського пікінерського
полку - пікінером Моренцем і селянином Морозом, що, видно,
співчували побажанням козаків сотень Власівської і Кременчуць-
кої. В той самий час виникли великі заворушення в Келибердян-
ській сотні Дніпровського пікінерського полку. Козаки подали
супліку Катерині II з проханням повернути їх у відомство "Мало-
росії", вказуючи, що їх проти їхньої волі записав у пікінери
сотник Флоринський.^{2/} Під час слідства з цього приводу в Кели-
берді зібрався натовп народу, що з криком і погрозами насував

I/ Г.А.МАКСИМОВИЧЬ. Выборы и указы в Малороссии. К. І9І7,
ст. 282 - 90.

2/ А. В. ФЛОРОВСКИЙ. Составъ законодат.комиссій.Од.І9І5,ст.79-
8І.

на командира полку Одобаша, примусив його сховатись і розій-
шовся тільки тоді, як викликана була військова команда.^{I/}

Незадоволення виявляли й пікінери Єлисаветградського полку. Депутат Моренець подав окрему супліку Катерині II про відновлення козаччини й скасування пікінерських полків. Офіційний наказ, - говорилося у супліці, - написали тільки командири, а не рядові пікінери.^{2/} Таким чином, 1767 р. пікінерські полки були захоплені одним загальним рухом і, надіючись на Комісію, сподівались через неї добитись полегшення свого становища. Але нічого реального Комісія не дала. Депутати - Денисов, Моренець й Мороз - були виключені зі складу депутатів, та й сама Комісія незабаром була розпущена.

Але не вгамувались заворушення в пікінерських полках. 1768 р. у зв'язку з Коліївщиною на Україні міцніє революційний настрій мас. Зв'язок між Правобережною Україною, Південною і Лівобережною був подвійний. З одного боку на Правобережжя йшли козаки й селяни з Лівобережжя, Новоросійської губернії й особливо із Запоріжжя. У загонах гайдамаків виходці із Запоріжжя грали особливо визначну роль. Участь у цьому рухові підданих російської імперії особливо непокоїла і Румянцева, і Всеєкова при задушенні повстання, коли гін воєнних подій перенісся в Смілянську губернію; звідти, як побожувались вони, рух легко міг перекинутися в Новоросійську губернію.^{3/} З другого боку, у зв'язку з ліквідацією повстання жорстокими карами на повстанців, збільшився рух населення із Правобереж-

1/ К. ГУОЛИСТИЙ. З історії клясової боротьби в Степовій Україні. 1932 р., ст. 32.

2/ Там же, стор. 38-39.

3/ Переписка гр. Румянцева о возстаніи на Украинѣ. "Кіев. Стар." 1882, т. IV, ст. 112; 1883, т. UP, ст. 269, 278.

ної України в Новоросійську губернію і на Запоріжжя, а разом із тим і рух із Новоросійської губернії на Запоріжжя тих, хто мав підстави й тут побоюватись переслідувань та розправи за участь в Коліївщині.

У тісному зв'язку з Коліївщиною стоїть повстання сіроми на Запоріжжі 1768 р., а також в Новоросійській губернії "бунт пікінерів". Почався він на самому початку 1769 р. в Царичанській роті Донецького пікінерського полку. Справа почалась з відмовлення депутата пікінерів полків - Луганського, Дніпровського й Донецького - Тимченка йти на війну з Туреччиною. Його підтримав цілий батальон. За цим прийшло повстання Царичанської роти Донецького полку, що також не послухала розпорядження начальства. В жовтні того самого року повстання вибухло в Соколці, роті Дніпровського полку, і звідти швидко охопило цілий Дніпровський пікінерський полк та перекинулось звідти в Донецький пікінерський полк. Спроби "вмовляння" не дали жадних результатів; виправа "малоросійських" команд для приборкання повстання виявилась дуже ризикованим кроком, бо козаки переходили на бік пікінерів. Великі купи пікінерів об'єднались із запорозькими козаками й, утворивши загони по кілька сот чоловіка, тримали в страху цілий край понад Ореллю^{I/}. Взагалі повстанці-пікінери знайшли палку підтримку з боку запорожців.

На початку 1770 р. проти повсталих пікінерів послано регулярне військо й донських козаків; всім пікінерам, що пристали до повстанців, даний був двотижневий строк для "покаяння" і повороту; тих, що не покаюлись, чекали жорстокі кари: їх так

I/ К. ГУСЛИСТИЙ. З історії клясової боротьби, ст. 43, 44, 47.

катували, що багато з них вмирали, не витримуючи; тіла їх не ховали, а "в соблюдение того его высоко графского сиятельства /графа Паніна/ конфирмации, изменническую стерву по всем жилищам таскано". Тих, що zostались живі, заслано на Сибір^{I/} на вічні каторжні роботи. Так був зліквідований "пікінерський бунт" 1769 - 1770 рр.

Цим не обмежувались заворушення в пікінерських полках. Про них збереглося багато відомостей; відомо, що заворушення були в слободі Мурзинці Єлисаветградського пікінерського полку. Але ще більше відомостей про пасивний опір - втікання, головним чином на Запоріжжя; воно з кожним роком набувало все більше стихійного характеру, - про це ми скажемо далі. Пікінери відходили в запорозькі "вольності" зі своїми родинами, залишаючи цілком опустілими свої слободи. Гюльденштедт 1774 р. зазначає кілька слобід в Єлисаветградській провінції, що їх цілком залишили пікінери; так опустіли слободи - Зелена, Жовта,^{2/} Кам'янка та інші. Пікінери не тільки збільшували населення запорозьких "вольностей", але й давали їм часами провідників у боротьбі проти російської влади: один із найнепримиренніших і найенергійніших начальників запорозьких загонів, що "зводили" пікінерів і селян із Новоросійської губернії на Запоріжжя, писар Дем'ян Вірменко, був перед тим ротним писарем пікінерського Єлисаветградського полку й мав прізвище - Маяковський.^{3/}

I/ К. ГУСЛИСТИЙ. З історії класової боротьби, ст.85.

2/ J. GÜLDENSTÄDT. Reisen II, 184. 185.

3/ К. ГУСЛИСТИЙ. Ог. cit. ст. 58-59.

УІІ.

ВЗАЄМВІДНОСИНИ МІЖ ПОСЕЛЕНЦЯМИ НОВОРОСІЙСЬКОЇ

ГУБЕРНІЇ ТА ЗАПОРОЖЦЯМИ .

Повернення запорожців з-під татарської протекції року 1734 на Запоріжжя розумілося запорожцями, як повна амністія їх царським урядом, як повернення їм усіх прав, які втрачені були під час перебування їх під татарами і ~~назавперед~~ - повернення права на всі їх землі, на всі "Вольності". Царський уряд розумів справу не так: він вважав, що запорожці просто повернулись в російське підданство і не рахувався з їх претенсіями на володіння територією Запоріжжя. На цьому ґрунті почалися тертя, які незабаром перейшли в тривалу боротьбу між царським урядом та запорожцями.

Ця боротьба загострилась, коли року 1751 на запорозьких землях було засновано Нову Сербію; новосербське начальство не визнавало жадних прав запорожців: запорозькі землі трактувало воно як такі, що нікому не належать, або належать якомусь ворожому племені. Новосербське начальство видавало листи на заселення слобід на запорозьких землях - на Великому Інгулі та Малому Інгулі, на Самоткані, на Домоткані.^{1/}

Такі ж гострі відносини утворились на сході, де боротьба з приводу землі зосередилась на території Орельської паланки, де були найбільші запорозькі зимовники й хутори.^{2/}

-
- 1/ А.А.СКАЛЬКОВСКИЙ. Исторія Новой Сѣчи, ч. II, ст.176.
Д. ЭВАРНИЦКИЙ. Сборникъ матеріаловъ для исторіи запорожскихъ казаковъ. СПб., 188, ст. 132 і 133.
2/ Д. ЭВАРНИЦКИЙ. Запорожскіе Вольности. СПб., 1898, ст. 312 - 333.

Спочатку запорожці намагались відстоювати свої права законним шляхом: надсилали скарги, виряджали депутатів до столиці з дорученням довести права запорожців на землі. Так почалась довготривала 20-річна боротьба за ці права: запорожці покликувались на свої права, базувались на копіях привілеїв Стефана Баторія, універсалу Богдана Хмельницького й т.п. В столиці вимагали оригіналів, яких у запорожців не було; протягом 20-ти років - від 1756 до 1775 року - майже безперервно, в Петербурзі перебували депутати війська, вправлялись в проханнях, засипали вельмож подарунками, постачали бочки вина, рибу, привозили чудових коней, навіть верблюдів. Скарги запорожців читали в Сенаті, призначали терміни для розгляду їх справ, обіцяли розглянути уважно їх претенсії і тим ще більше впевнювали їх, що беруться під сумнів не самі права на землі, а лише ідентичність копій: ось знайдуть де-як в архіві оригінали і все буде гаразд.^{1/}

Між тим на практиці справа розгорталась швидше, ніж в архівах шукали оригіналів грамот: то в одному, то в другому місці захоплювали землі, засновували нові слободи на місці зимовника, повставали сутички між новими мешканцями слобід та запорозькими підданими.^{2/} Запорожці переходили до озброєного захисту своїх прав, нападали на слободи, палили їх, грабували, вводили людей та худобу. Це викликало в свою чергу нові репресії з боку російської адміністрації.

В цій боротьбі цікава діяльність коменданта фортеці св. Єлисавети, М.А. Муравйова. Не зважаючи на накази Київського

1/ Київськ. Центр. Арх. Давн. Акт., ч. 8263.
Д. ЗВАРНИЦЬКИЙ. Сб. матеріалів, ст. 135.
2/ Київськ. Ц. Арх. Д. Акт. ч. 8263.

генерал-губернатора Глебова, який забороняв йому втручатися в справи Запоріжжя, Муравйов не тільки не виконував його наказів, а навіть не корився наказам Сенату; єдиним засобом боротьби з запорожцями, яких він не відрізняв від гайдамаків, було на його думку будівництво лінії форпостів, які мусіли забезпечити спокій країні і затримати втікачів з Гетьманщини й Слобожанщини до Запоріжжя. З наказу Муравйова швидко зростають ці форпости на запорозькій землі по північній границі її. Запорожці зверталися до Сенату з проханням зняти їх, але успіху не мали.^{1/}

Не сподіваючись на допомогу уряду, запорожці почали самі "звільняти" свої землі від нових поселенців. Так року 1763 кіш дав наказ Бугогардовському полковникові вигнати поселенців із рік Синюхи та Богу. В наслідок цього наказу були знищені слободи - Пещаний Брід та Лиса Гора.^{2/} Незабаром, р. 1764, з наказу коша старшина Порожня мусів звільнити Орельську паланку від переселенців, які не визнавали влади коша.^{3/}

З заснуванням Новоросійської губернії р. 1764 становище на кордонах Запоріжжя стало ще більш напруженим. Під нову губернію було взято велику смугу землі між Ореллю та Інгулом та між Самарою і Луганню, при чому мешканців цих земель Сенат наказав переселити до "Малої Росії", якщо вони не побажать визнати новоросійське начальство.^{4/} Запорожці побачили, що їм загрожує ще більша небезпека; епізодичні наскоки, які робили "новосерби" та "слов'яносерби", замінила планомірна бо-

1/ Д. ЗАВЕРНИЦКИЙ. История запорожск. козак. ч. II.

2/ Д. ЗАВЕРНИЦКИЙ. История Новой Сѣчи. II, ст. 257.

3/ Д. ЗАВЕРНИЦКИЙ. Сб. мат. ст. 180-181.

Арх. Коша Запороз. козак., в. XX, ч. 162-194, арк. 80-81.

4/ Там же в. XVIII, ч. 1411/135/, в. XX, 162/94/ арк. 8-15.

ротьба, планомірне захоплення їх земель.

Року 1767 Сенат наказав остаточно розмежувати землі між Новоросійською губернією та Запоріжжям і доручив здійснити це спеціальній комісії, до складу якої входили депутати - від гетьмана, фортеці св. Єлисавети та запорозького війська. Спроби перевести таке розмежування були і раніш, починаючи від 1755 року, але всі вони були невдачі. Тепер, не чекаючи закінчення межування, головний командир Новоросійської губернії О. П. Мельгунов наказав встановити тимчасову границю по "живим урочищам" від Самоткані до Чорного Ташлику, яка стала відома під назвою "Мельгуновська черта". Розмежування не внесло нічого нового в загальний стан речей, але викликало нові непорозуміння. Запорожці вважали, що новий кордон - "Мельгуновська черта" - вже затверджений, проте як він залишався тільки проектом.
I/

Минали дні, не вносячи нічого нового; як і раніш, запорожці надсилали скарги, вираджали депутації до столиці, вимагаючи повернення їм території, яку було взято під Нову Сербію та захоплено поміщиками. В одній зі скарг запорожці писали, що вони певні, що їм незабаром повернуть їх землі і терпляче чекають, не бажаючи міжусобиць.
2/

Звичайно, то було лише на словах і терпіння запорожці не виявляли, навпаки: випадки збройних нападів на поселення Новоросійської губернії робилися все частіше, завзятіше. Зокрема люто вели запорожці боротьбу з новими поселенцями. Справу

I/ А. СКАЛЬЧОВСКИЙ. Исторія Новой Сѣчи II, ст. 277 - 278.

2/ А. ШИМАНОВЪ. Предсмертная борьба запорожцевъ. "Кіев. Стар." 1883, т. VII, ст. 622 - 625.

ускладнило таке: до Ізюмської провінції було приєднано смугу землі, яку запорожці вважали за свою, і тут боротьба набула виключно жорстокого характеру. На спірній землі запорожці заснували нову паланку, Барвиностінковську, до якої охоче переходили втікачі із Слобожанщини та Гетьманщини. Це викликало протести з боку начальства Тора, Ізюма, а також поміщиків.

Загострилась боротьба на півдні від Української лінії по р. Орелі. Там давно вже оселялись втікачі з Китайгорода, Маячної, Царичанської сотень. Сам уряд визнавав ці землі власністю Запорі~~жж~~я. Року 1770 кіш наказав старшині Порохні стежити, щоб тут не оселялися люди, не підлеглі кошові. Кіш сам скаржився на переселенців Катерининської провінції, що вони кидають свої землі за Українською лінією, захоплюють землі на південь від лінії, засновують слободи, села, пустошать військові землі та вгіддя.^{I/}

Дійсно, поміщицька колонізація просувалась все далі на південь; поміщики захоплювали запорізькі зимовники й хутори. В докладних матеріалах, зібраних преосв. Феодосієм, знаходимо чимало вказівок на цей рух на південь. Року 1760 стара запорізька займанщина на р. Лозовій перейшла до рук майора Божедаровича, який заснував тут слободу Божедаровку; року 1761 старе запорізьке займище Козирщина на Орелі, де був зимовник козака Козиря, перейшло у власність полковника Козловського полку Лизандера /невідомо чому преосв. Феодосій вважає його за "старого запорожця"/. Року 1773 зимовники козака Безрідного

I/ А. ШИМАНОВЪ. Предсмертная борьба запорожцевъ. "Кіевск. Стар." 1883, т.УП, ст.612 - 616.
А. СКАЛЬКОВСКІЙ. Історія Новой Сѣчи, III, ст. 152.
Д. ЭВАРНИЦКІЙ. Запорожскіе Вольности, ст. 317, 318, 323.

в Макарівському яру на Сіверському Дінці переходить до полковника та депутата Рошковича тощо.

Аналогічне явище має місце на північно-західній границі Запорізьких Вольностей; справи теж ускладнюються, коли було оселено Молдавський полк з наказу Київського генерал-губернатора Воєйкова. Не зважаючи на наказ Воєйкова не захоплювати запорізьких земель /після того, як полк було вже розташовано на цих землях/ під поселення полку, та пораду запорожцям уникати непорозумінь і жити з поселенцями Молдавського полку "по ^{2/}соседственному дружельбю" - кіш поставився до цих поселень з великим обуренням та ворожнечою. Почалась боротьба. Запорожці робили наскоси, палили села, грабували. Поселенці Молдавського полку з полковником Лупулом Зверевим захоплювали все глибше землі і грабували запорожців. Скарги з обох сторін летіли до Воєйкова. Року 1772 кіш виніс ухвалу виселяти всіх, хто оселився без його дозволу і в першу чергу почали виселяти поселенців Молдавського полку. Полковник Зверев не став сперечатися, а звернувся до коша з проханням не руйнувати людей, які живуть вже два роки. Разом з тим він повідомляв, що одержав наказ Єлисаветградської провінціальної канцелярії заснувати нові поселення біля р. Орла та Сухого Ташлику. Кіш відповів на це категоричною заборонаю оселяти там будь-кого, ^{3/}бо та земля належить Запорізькому військові.

1/ Матеріали для истор.-статистич. описанія Екатерин. епархіи. Екатерин. 1880, т. II, ст. 156; т. I, ст. 369; т. II, ст. 95.

2/ Запор. Арх. в. XXUP, ч. 223 /266/; в. XXXI, ч. 273/29/. Звірив подає такі цифри: запорожці увели з Молдавського полку 581 коней, 414 волів, 321 корову, 341 вівцю. ~~Там же~~ XXUP, ч. 223/266/, ар. 4 - 5.

3/ Запор. Арх., в. XXUP, ч. 273/29 I, арк. 19, 24, 27, 33.

Інтенсивна боротьба йшла на північній границі "Запорізьких Вольностей"; заснування слобід в межах Кодацької паланки на р. Дюмоткані викликало рішучий протест запорожців: вони вигнали мешканців слободи Бородаївки з їх дворів, декого з них заарештували й повезли до Січі.^{1/}

Того ж року 1772 було виселено людність з річки Лозоватої; полковий старшина Лук'янів повідомляв кш, що мешканці слободи Жовтенької погодилися визнати владу коша і тому він залишив їх жити як і раніш в слободі.^{2/}

Наведені приклади, кількість яких можна було б ще збільшити, малюють, в яких умовах і формах точилась боротьба між старими володіннями земель, запорожцями та новими мешканцями слобід. Звичайно, наслідки цієї боротьби мали тільки тимчасове значення, також як і причини їх полягали в самовільному захопленні окремими особами запорізьких володінь.

Постійна боротьба за землю викликала потребу в захисті границь з боку російського уряду. З цієї метою на границю з Запоріжжя було висунуто лінію редутів і форпостів. В збірці карт Одеського Наукового Товариства є інтересна карта цих редутів: там позначено ці редуты з поясненнями; одні з них вже збудовані на самому кордоні запорізьких земель; інші - не збудовані - стоять теж на цій границі. Нарешті - низка редутів, які передбачається збудувати, просувають російську границю далеко в глибину запорізьких земель. Вони мали бути збудовані перед форпостами. Таким чином ця карта подає картину просування редутів. Далі А. Скальковський писав, що року 1774 було лише 16 форпостів; на цій карті зазначено

1/ А. СКАЛЬКОВСКИЙ. История Новой Сѣчи, III, ст. 152.
2/ Запор. Арх. 273/291/ арх. 39-40.

вже понад 30 форпостів та редутів.

Інтересна "окрема думка" графа М. Паніна, яку він подав з приводу організації Новоросійської губернії. Він радив в ній заснувати на р. Орелі або на Бозі "гостинний двір" нібито для торгівлі з Туреччиною, а насправді - під виглядом цього двору заснувати укріплення "проти тамтешніх нерегулярних сусідів". Ясно, кого розумів Панін під цими "нерегулярними сусідами".
I/

Від 1769 р. справи Запоріжжя набувають нового характеру: до того часу суперечки точилися лише з приводу північних границь Запоріжжя: з півдня ніщо не загрожувало запорожцям, крім нападів татар і ніхто не брав під сумнів права запорожців на їх землі. Але з першими успіхами російських військ на турецькому фронті почала просуватися на південь сфера російського впливу. Року 1769 було повернуто Озів та Таганріг, і оселено козацьке військо для охорони цих міст. Щоб організувати це військо викликали "охотників" - козаків. Перед Українською лінією стали оселяти відставних солдатів, які раніш жили по той бік, з внутрішньої сторони лінії. То були переважно "бобилі", одинаки. Року 1770 було засновано для них на запорізьких землях нові слободи: Жеребець, Конську, Камишенку, Новогригоріївку. Село Жеребець було засноване на Великому Лузі, на р. Конській, в запорізькому зимовнику. Крім відставних солдатів, оселяли арештантів, так званих "ко -

-----+-----
I/ Одес. Істор. Музей. Збірка Одеського Товариства Історії та древн., ч. II, 30 - 64, арк. 129.

лодників", та волоцюг, що не мали пашпортів.

В той же час, року 1770, почали переселяти з Воронізької та Білгородської губерній до Таганрогу купців та цехових; таким чином для запорожців з'явився міцний конкурент в торговельних справах на сході.^{2/}

Року 1770 почали будувати нову лінію укріплень - Дніпровську - від Дніпра до Берди і значна смуга запорізької землі була захоплена під ці укріплення та поселення біля них. Російський уряд надавав великого значення спорудженню цієї лінії: це було ясно висловлено в наказі Катерини II Слобідському губернаторові Щербініну; лінія ця, - писала Катерина II, - добре захищатиме Слобідську та Малоросійську губернії та землі за Українською лінією і тому населення там буде швидко зростати; тому треба заздалегідь вжити заходів, щоб забезпечити цьому населенню "вигоди". Думки ці дуже цікаві: вони свідчать, що років за 4-5 до скасування Запорізької Січі вже існував план заселити заходами російського уряду частину запорозьких земель. В коші не знали про цей наказ; місцеві політики цілком вірно розцінювали значення самого факту: будування лінії укріплень на запорізькій землі. Перші кроки спорудження цієї лінії було зроблено ще року 1769, коли військо запорізьке було зі старшиною в армії на Дністрі. Несподівано приїхали інженери, без будь-якого попередження, й почали міряти землю, на-

I/ Архивъ Государств. Совета, т.I, ч.I, ст.226; 335 - 336.
А. СКАЛЬКОВСКИЙ. Хронологич. Обзор. I, ст. 81 - 82.
Списки населенныхъ мѣстъ Екатериин.губ. 1863, ст.XIX, ст.44.

Я. НОВИЦКИЙ. Исторія Александровска, ст.I.
Матеріали для историч.-статистич. описанія Екатеринин. епархіи, т.II, ст. 268 - 269.

2/ А. СКАЛЬКОВСКИЙ. Хронологич. Обзор., т.I, ст. 81 - 82.

мічати місця для фортець. Заснували станції від Самарського ретраншементу до Озівського моря; поставили форпости по р. Орелі, Чаплинці. Коли довідалась про це старшина, яка тимчасово заміщала ту, що була з військом, почався сполох серед запорожців. ^{1/} "Прийшла, видно, степам вічна пам'ять... пропали", - так сповіщав кошового отамана Калнишевського його тимчасовий замісник, Пилип Львівський. ^{2/}

Спочатку запорожці хотіли захищатися власними силами: на лінію приїхав старшина з ордером від коша і став вимагати знищення форпостів, збудованих на запорізькій землі. Але граф Панін суворо наказав кошеві "козаків від зухвалих вчинків утримувати", тих, хто в тому винні, покарати й надалі мати на увазі, що будуються форпости з його, Паніна, наказу й залишатимуться без жодної шкоди. ^{3/}

Тоді запорожці перейшли до своєї звичайної тактики: скарги та прохань. Вони звернулись насамперед до командуючого II-ю армією кн. Долгорукова, просили його звернути увагу на те, що багато людей втікає із Запоріжжя до нових поселень, що руйнуються зимовники козаків, які перебувають в армії, що солдати рубають сади та ліси. На всі ці скарги Долгоруків відповів, що будують фортеці за планом імператриці і тому ніщо не буде змінено. Проте козаки не заспокоїлись: року 1771 вони скаржились самій імператриці; в цій скарзі перелічували вони всі кривди, які були зроблені їм: захоплення земель під Єлисаветградську

1/ А. СКАЛЬКОВСКИЙ. Хронологич. Обзор. т. I, ст. 84- 86.

ЙОГО Ж: Історія Новой Сѣчи, т. III, ст. 129 - 135.

ЙОГО Ж: Хронологич. Обзор. т. I, ст. 86.

2/ Я. НОВИЦКИЙ. Історія Александровска, ст. 5 - 6.

3/ Запороз. Арх., в. XXVIII, ч. 234/45, ар. 4.

А. СКАЛЬКОВСКИЙ. Історія Новой Сѣчи, т. III, ст. 132.

провінцію на правому березі Дніпра, під Катерининську - на лівому, але головним чином на будівництво Дніпровської лінії, руйнування зимовників, садів, і просили повернути збитки козакам. На жаль, невідомо, яку дістали вони відповідь та й взагалі чи була та відповідь.

Треба сказати, що боротьба за землі весь час йшла з неоднаковим успіхом. Були моменти, коли здавалось, що запорожці мають право сподіватися успіху. Допомога прийшла несподівано. Року 1764 граф Панін подав "записку" Катерині II-ій з приводу вживання кращих засобів для захисту південної границі держави і висловив думку, що Єлисаветградська провінція не тільки не сприяє захисту держави, а навпаки - сама вимагає багато коштів для захисту і взагалі не приносить державі ніякої користі. Вона не має природних укріплень, і під час першої навали татар або турків стане безперечно жертвою їх. Війська, які розташовані в ній для захисту її, коштують державі дуже дорого /по 14 - 15 тисяч карбованців на рік кожен полк/. Неспроможна захистити себе, провінція ця турбує столицю, вимагаючи допомоги. Природно, що в цих беззахисних місцях поселяни не будуть охоче селитися. З другого боку - якби ця провінція не була зовсім залюднена, ворожим військам було б важче дійти до російських кордонів. Тому Панін вважав, що доцільно було б перевести всіх мешканців провінції на лівий берег Дніпра й оселити між річками Самарою та Луганню, або біля Бахмуту. Військо все треба вивести та приєднати до гарнізонів кріпостей Української лінії, а землю Єлисаветградської провінції залишити

1/ Я. НОВИЦКИЙ. Исторія Александровска, ст. 22 - 25.

2/ Одеськ. Історич. Музей. Збірка Т-ва, ч. II - 20-64, арк. 137 - 141.

пусткою, заборонивши надалі селитися на ній. "Тоді, - закінчував Панін, - Новоросійська губернія в цветущее состояние приведена быть может, а границы империи в той стороне укрепленными и безопасными останутся". Такий зміст цієї інтересної записки. На жаль, невідома дальша доля її. Невідомо навіть напевно, який з братів Паніних автор її, хоч імовірно, що то був Микита Панін, який дуже цікавився Запоріжжям і на замовлення якого історіограф Міллер писав своє "Разсуждение I/ о козаках запорожских" .

У всякому разі, думка, висловлена Паніним в "записці" про некорисність для держави Єлисаветградської провінції в її сучасному вигляді, не була забута. Вона відповідала головним висновкам, які зроблені були року 1763 ревізором, що вивчав стан Нової Сербії. Але все таки радикальний план Паніна розв'язати Гордіїв вузол і знищити разом всі досягнення колонізації країни, вивести все населення, спалити села й перетворити на пустку цілу країну, - лякав уряд і йшов всупереч його намаганням завжди збільшувати населення. Можливо, що тут об'явилась третя компромісова комбінація.

Рoku 1765 до Петербургу приїхала із Запоріжжя депутація з Калнишевським на чолі, маючи головну мету випрохати повернення земель, які було взято під Нову Сербію. Про цю депутацію збереглося багато відомостей в архіві запорізького коша, частково використаних А. Скальковським в Історії Нової Січі. 23.серпня 1765 року Калнишевський писав до коша, що відбулася нарада спеціальної комісії, яка розглядала справи війська.

I/ Г.Ф.МИЛЛЕРЪ. Историческое сочинение о Малороссии. "Чтенія в Москвск.Общ-вѣ Истории и Древностей", 1846, кн.5.

В склад цієї комісії входили: граф М. І. Панін, граф З. Г. Чернишов, князь О. О. Вяземський. Панін заявив, що земля, на якій було засновано Нову Сербію, повертається цілком військові, а поселення новосербців переведуть на р. Самарь та на "гребень" р. Орелі. На другий день, 26.серпня, Калнишевський знову був на засіданні комісії, де остаточно вирішено було відвести новосербцям землі так, що притоки Самарі залишаються запорожцям, а Орель - новосербцям. Про це Калнишевський докладно повідомив кіш.

Проте прийшов 1766 рік. Депутати все ще чекали рішення в Петербурзі і писали до коша сумні листи: виявилось, що для остаточного розв'язання справи чекали приїзду до Петербургу місцевих адміністраторів; в лютому прибув фон-Брандт, І. Ф. Глебов і граф П. О. Румянцев. Чекали ще на О. І. Бібікова, який раніш керував розмежуванням земель між Запоріжжям та Польщею.^{I/}

В травні 1766 року Калнишевський писав до коша, що Чернишов запевняв під час розмови, що запорожці дістануть знову землі Нової Сербії, а між р.р.Самар'ю та Ореллю буде збудована лінія фортець, проти чого запорозькі депутати намагалися протестувати.

Скаржився Калнишевський на фон-Брандта, який завважає своїми проектами. В липні того ж року Калнишевський знову повідомляв кіш, що проект про повернення земель запорожцям був

I/ Запоріз. арх. в.ХХ, ч. І62/94 арк. І8І, І93.

А. СКАЛЬКОВСКИЙ. История Новой Сѣчи, т.ІІ, ст. 28І-286.

вже на розгляді самої імператриці і міністрів, але вони не висловили остаточного рішення, тому що виявилось дещо непевне в картах, проте ... "мы желаемое получим, площадно ^{I/}говорят большие и небольшие, да от государыни резолюции нет".

Зберігся надзвичайно інтересний та важливий документ, який, можна гадати, відповідає реляціям Калнишевського. Це "Обряд как из Елисаветградской провинции находячимся ныне военным жителям в Новороссийскую губернию перевод издевать и всю сию операцию производит". Документ цей зберігся в паперах Г. А. Полетики, недбайливо переписаний начерком кінця ХУІІІ ст. ^{2/} Підписано його за порядком так: генер. Іван Глебов, граф Петро Румянцев, граф Микита Панін, граф Захар Чернишов, Яків фон-Брандт, граф / ?! Н.П.-В. / Олександр Вяземський. Як бачимо все це особи, про яких писав Калнишевський року 1766. Дати немає, помилка є лише в підписі Вяземського - він мав титул князя, а не графа; це могла бути помилка переписувача. Зміст "обряду" цілком відповідає реляціям Калнишевського та "записці" Паніна.

"Обряд" за змістом можна поділити на дві частини: одна частина відповідає іншим офіційним документам і тому не викликає ніяких сумнівів. Друга частина подає цілком новий матеріал.

До першої частини належать пункти, в яких йдеться про розподіл губернії на провінції, про будування фортів від Самари до Бахмуту, про присяднання земель від Гетьманщини до Новоросійської губернії, про долю населення цих земель, про нагородження "надворного советника" Одобаша за те, що він

1/ А. СКАЛЬКОВСКИЙ. История Новой Сѣчи, т.ІІ, ст.287.

2/ Бібл. Україн.Акад.Наук. Рукоп.від., збірка Судієнка.

вивів 250 чол. з-закордону.

Звичайно, цікавіша та частина "обряду", котра не має повної аналогії з іншими пам'ятками тої доби. В них знаходимо докладно розроблену проблему нової реформи країни: переведення населення з Єлисаветградської провінції на лівий берег Дніпра. Зимовники запорізькі можуть залишатися на Самарі, але на загальному для всіх становищі, як звичайні поселення мешканців губернії. Всі військові при переведенні на лівий берег зберігають платню до травня 1767 року і мають право вступати до Самарського та Бахмутського полків, або нових козацьких - Дніпровського та Донецького /тут помилка: то були не козацькі, а пікінерські полки/. Купецтво у фортеці св. Єлисавети може переходити до містечок та фортець Новоросійської губернії, або повертатися до Великоросії. Канцелярії, гарнізони, артилерія, інженерні частини і все казенне майно переводять поступово до фортець Катерининської провінції та Бахмутського повіту. Церкви треба розібрати, а ікони й майно перевезти. Гуту, що знаходиться біля польської границі, перевести не можна, за браком лісів. Її можна було б перевести лише в місцевості, де багато лісів, напр., до маєтків Штофельна, або Кочубея.

Всі поселяни дістають після переведення пільги на 2 - 3 роки, якщо оселяться на Українській лінії, та 4 роки ті, що оселяться на Самарі. Вони дістануть ділянки по 30 десятин, а по закінченні пільгових років платитимуть по 1 карб. 50 коп. на рік; поміщики платитимуть вдвічі менше.

I/ Полн.Собр.Закон.Рос.Имп. 1764 г., ч. 12180, II.VI; 1765 г. ч. 12336, 6.IX; 1764 г. ч. 12099, 22.III.

Елисаветградська провінція повертається запорожцям на таких умовах: вони повинні зруйнувати форпости по лінії Калинівка - Чорний Ташлик - Кагардик; їм повертається земля, яку було взято року 1764; вони беруть на себе відповідальність за спокій на польському кордоні. Запорожці зобов'язуються не приймати втікачів, солдатів, не оселяти жонатих, одружених запорозьких козаків і залишити незалюдненою бар'єрну смугу в 20 кілометрів завширшки. Місця митниць змінюються: замість Царичанки митниця буде в Кодаку. Запорожці не мають права ввозити без мита сіль, рибу, винс з Польщі та до Польщі. Будуються карантини проти Новосілля, Микитинського перевозу, Кременчука, по Самарі". Такий є зміст цієї цікавої пам'ятки.

Неясно, яка саме копія переховується в збірці Полетики і де оригінал? Можливо, що то є копія тої резолюції, на яку так довго чекали запорізькі депутати. За змістом пам'ятку можна датувати 1766 роком, або початком 1767, бо там згадується травень 1767 р., як термін для переведення людности на лівий берег Дніпра.

До цього документу близько пасує інший під назвою "Представление от войска запорожского с об'яснением на него". Воно збереглося в Державному Архіві й надруковано в скороченому вигляді С. Соловйовим.^{1/} Копія з нього збереглася також в збірці Полетики,^{2/} при чому ця копія значно ширша від тексту, надрукованого Соловйовим, але має чимало помилок, серед них є й орфографічні. Розходження між текстом Соловйова та руко-

1/Исторія Росії, вид. "Общественная Польза", кн. I, ст. 302 - 304.

2/ Бібл. Україн. Акад. Наук. Рукоп. від. Збірка Судієнка, портфель Полетики.

писом Полетики значні. Вони починаються із зовнішнього вигляду: Соловійов друкував "Представлення", а потім - "Возраження" Чернишова. В копії Полетики заперечення Чернишова написано окремою шпальтою, пункт проти пункту "Подання" запорожців. Розходження є і в змісті: перші пункти "Подання" та "пояснення" на них Чернишова подано у Соловійова докладніше, ніж в копії Полетики, але в них бракує кількох рядків.

Подання не має дати в обох редакціях, але воно може бути датовано на підставі слів вступу: там говориться, що минулого року на засіданні граф Чернишов заявив, що землі Нової Сербії мають бути повернені запорожцям, проте їх не повертають і навпаки - ширяться чутки, що візьмуть ще землі до самої Самарі. З цього вступу видно, що "подання" було подано за рік після згаданих вище переговорів Калнишевського з Чернишовим, які були 26.серпня 1766 року, - себто не раніш осені 1767 року.

Зміст цього документу такий:

Пункт I. Запорожці висловлюють побоювання, що у випадку переселення їх на Самарь, повстануть непорозуміння між ними та поселянами. В поясненні підкреслюється, що ці непорозуміння викликають самі запорожці.

Пункт II. Запорожці покликаються на надання польських королів, на підставі яких вони володіли річкою Самар'ю. В поясненні підкреслюється, що вони року 1708 втратили всі свої права і землі ці перейшли під владу Російської держави, й захищали їх російські війська.

Пункт III. Запорожці доводять, що на Самарі багате запорізьких садіб. В поясненні говориться, що вони й надалі можуть залишатися, але під владою Новоросійської губернії.

Пункту ІУ-го бракує у Соловйова, проте він дуже цікавий. В ньому йдеться про неможливість будувати фортеці по р. Самарі та небажання будувати їх по рр. Орелі та Торцю. В "Поясненні" вказується, що фортеці мають будувати проти "шатающихся злодеев" і згадується, що під час останньої війни запорожці не дали допомоги російському урядові. Ця згадка про війну 1769 - 1774 р.р. штовхає на думку, що цей пункт було вписано вже пізніше до примірника, з якого зроблено копію Полетики, і цей закид зроблено на підставі Маніфесту 1775 року.

Пункт II /нумерацію пунктів тут подається так, як їх зазначено в документі/: в ньому запорожці висловлюють побажання, щоб будували укріплення й селили людей не по Самарі, а по Орелі. В "Поясненні" зазначається, що ці землі непридатні для поселень, бо на Орелі мало лісів; в Бахмутській провінції землі неродючі, у запорожців же припадає по 15 - 20 десятин на зимовник. Далі - у Полетики йде -

пункт III, якого теж бракує у Соловйова: в ньому запорожці висловлюють побажання поновити границю 1774 р., тому що на Самарі зимовники існують з часів польських королів. В "Поясненні" підкреслюється, що вони можуть залишитися під владою Новоросійської губернії, або власники їх можуть одержати землі в Новоросійській губернії.

Пункт ІУ. Тут повторюють запорожці своє бажання, щоб зроблено було так, як обіцяно раніш: повернути військові Нову Сербію, а населення її переселити на Орель. В "Поясненні" підтверджується, що запорожцям дають всі землі від Бога до Дніпра, крім бар'єрної лінії, і тут вони можуть оселити кого хочуть, виключаючи одружених козаків, бо до родин їх

приходитимуть втікачі з Малоросійської та Слобідської губерній, а у випадку ворожого нападу, їх не може захистити ціла армія. В додаток до редакції Соловйова в рукопису Полетики вміщено ще абзац про те, що на цю останню війну запорожці дали лише 6.000 чоловік війська, а з них половина повернулася до Запоріжжя.

Таким чином, видно, що ми маємо дві редакції "Представлення" запорожців та "Об'яснения" на нього Чернишова. Соловйов, треба гадати, мав у свійому розпорядженні оригінал; в паперах Полетики збереглася копія з пізнішими додатками. Можна вважати, що оригінал було складено року 1766 - 1767, за рік після обговорення питання про долю Єлисаветградської провінції на нарадах в Петербурзі і бесіди Калнишевського з Чернишовим.

Важко сказати, що саме затримало здійснення плану, накресленого в 1765 - 1766 роках.

Року 1769 по всій Єлисаветградській провінції пролетіла, як хуртовина, татарська навала, все знищила на своєму шляху, палила села, вводила ясир та худобу. Кілька сот сіл було зруйновано. Знову повстало питання про захист Єлисаветградської провінції. В зв'язку з цими подіями повстала нова "записка", яку склали гр. П. Румянцев та М. Воєйков, головнокомандуючий російською армією та Київський генерал-губернатор. Вона мала назву: "План о приведении в безопасность обитателей Єлисаветградской провинции в нынешнее военное время", то є. в 1769 гс-
ду".^{I/} Вона була спрямована проти проекту графа Паніна. Автори її доводили, що недоцільно переводити людність Єлисаветградської провінції на правий берег Дніпра тому, що там воно

I/ Дніпропетр. Істор. Арх., ф. Новорос. губ. канц., в. 70, ч. 1666, арк. II4 - II5.

може опинитися в ще гірших умовах, ніж на лівому березі; до цього треба додати великі втрати, зв'язані з переведенням людности і пропонувала перевести людність з південної частини провінції до північної. Проте, й ця записка не була використана урядом і все залишалось без зміни.

В останні часи самостійного життя Запоріжжя знову повстало питання про повернення запорожцям земель, зайятих під Єлисаветградську провінцію. Питання це повстало в Державній Раді /Государственном Совете/ наприкінці 1773 року і на початку 1774 року. В зв'язку зі скаргами запорожців Державна Рада ухвалила вирядити "особу" зі спеціальним дорученням перевірити ці скарги на місці. Не чекаючи наслідків цього відрядження, Катерина II заявила на засіданні Державної Ради 12.травня 1774 року, що конче потрібно остаточно розв'язати непорозуміння з приводу земель з запорожцями і при тому висловила такий погляд: запорізьке військо користувалося землями до утворення Катерининської та Єлисаветградської провінції, тому було б справедливо "задовольнити" їх тою або другою провінцією. Але проти того виступив міністер закордонних справ граф Панін, який навів всі мотиви для того, щоб залишити ті провінції і по змозі оборонити їх. 19.травня на засіданні Державної Ради було прочитано витяг із документів, складений в Сенаті з приводу різних моментів заснування Нової Сербії та Новоросійської губернії. Панін та граф Кирило Розумовський зробили доповіді, в яких доводили, що запорожці, якщо і мали права на ці землі, втратили їх 1734 року тому, що під час повернення їх під російську протекцію не було зроблено жодного з цього приводу підтвердження. Державна Рада ухвалила викликати упов-

новаження від Війська з писемними доказами прав запорожців на ці землі. Уповноважені прибули. Минув рік. 19.лютого 1775 року Державна Рада знову розглянула питання про права на землі. Читали прохання запорожців повернути їм не лише Нову Сербію, а також нові захоплення земель до самого Чорного моря, - землі, які були взяті під Дніпровську лінію, Землі, які були одержані від Польщі, а крім того - повернути всі збитки, які зробили запорожцям російські командири. Державна Рада запитала Сенат з приводу прав запорожців на ці землі і просила Колегію Закордонних Справ надіслати грамоту Богдана Хмельницького, на яку покликувались запорожці. Дні йшли, дні минали... 7.травня 1775 року та ж таки Державна Рада ухвалила: "Истребить кош сих козаков, как гнездо их своевольства, а усмирять учредитъ над ними начальство, а поселенные меж ними беглые новороссийские семьи возвратитъ на прежнее место".^{I/}

Надзвичайно цікавий цей офіційний документ. Він свідчить, що питання про долю запорожців вирішалося не одноставно, що були різні думки з цього приводу, що сама Катерина II здатна була визнати за запорожцями права на землі й повернути їм частину їх "Вольностей".

Тут можна згадати народні пісні з приводу скасування Січі. Деякі з них вважають, що провинником **загибелі** Запоріжжя була Катерина II; інші, навпаки, висловлюють думку, що Катерина II не могла зробити нічого доброго для Запоріжжя через "великих панів, панів сенаторів".^{2/}

Відбилися ці події в оповіданні сучасника, капітана Станислава Зарульського: він писав, що Катерина II викликала де-

1/ Арх.Госуд.Сов. т.І,ч.II,ст.219 - 222.

2/ Н. НОВИЦКІЙ. Запорожская и малороссийская старина в памятниках устного творчества, ст. 102.

Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Маніфест 1775 р. про скасування Запорізької Січі в світлі тогочасних ідей. "Зап.Іст.-Філ.Від.ВУАН,

путатів від війська запорізького та обіцяла їм, що по закінченні війни буде переведено розгляд їх претенсій. Сенат ухвалив вимагати від запорожців документів, на підставі яких просили повернути їм землі, але коли виявилось, що оригінали грамот загинули й вони базуються на самих копіях, Катерина II^{1/} наказала "без малейшей перемены поступать по прежнему".

Звичайно, справа була не в "пропавших грамотах" війська запорізького. Справи були глибші, вони полягали в тому, що після Кучук-Кайнарджійського миру існування Запоріжжя, як заслона південного кордону російської імперії стало зайвим. До Російської імперії було приєднано великі простори земель на півдні: Озів, Керч, Енікале, Кінбури, а головне - Крим, звільнений від васальної залежності від Туреччини, перестав бути авангардом її проти Росії. Оточене зо всіх сторін російськими землями Запоріжжя, тепер не тільки не було потрібним та корисним для Росії, але стало гальмом дальшого розвитку її колонізації та торгівлі на півдні. Цього не розуміли запорізькі дипломати і не втрачали надії, що "не пізніш наступного року" їм повернуть землі Єлисаветградської провінції^{2/}. Так писали вони з Петербургу до коша в 1774 році.

Повне, глибоке нерозуміння умов сучасного моменту пронизує прохання, яке подав кіш Катерині II вже після того, як було підписано Кучук-Кайнарджійський договір. В ньому запорожці просили повернути не лише землі Нової Сербії, а також і ті зем-

1/ С. ЗАРУЛЬСКИЙ. Замѣчания, до Малой Россіи принадлежащія. "Чтенія в Моск.Об-ву", 1848, кн. I, ст. 23 - 24.

2/ А. ШИМАНОВЪ. Предсмертная борьба Запорожья. "Кіев.Стар." 1883, т. УП, ст. 622 - 62.

лі, що колись належали запорожцям, а потім перейшли до турків, а зараз, на підставі цього договору, були приєднані до Російської імперії, а саме: Бозький та Дніпровський лимани, I/ берег моря, солені озера, загалом - всі завоювання Росії.

Цікавий обмін думками відбувся між кошем та призначеним року 1774 на посаду головного командира Новоросійської губернії Г. О. Потьомкіним. Разом з посадою він дістав від свого попередника М. Воєйкова велику кількість нерозв'язаних справ, скарг, рапортів запорожців на утиски з боку російського ко-мандування, і скарг цього командування на запорожців. Потьомкін звернувся до коша з листом, в якому оповіщав про призначення його на посаду головного начальника і пропонував задовольнити скарги мешканців Новоросійської губернії й надалі не дозволяти козакам грабувати їх. "Я люблю сіромах, - писав він, - і сам я січовик, і тому без конечної потреби не буду скаржитися на них, сподіваючись, що і вони самі... не дадуть підстав для незадоволення". У відповідь на цього листа 15 липня 1774 року кошовий Калнишевський зі старшиною надіслали свого листа з побажаннями, від яких не хотіли відмовитися запорожці. Вся Новоросійська губернія, - писали вони, - стоїть на землі запорізькій, і військо не втрачає надії, що воно буде існувати саме й землі повернуться до нього. Якщо Потьомкін справді щиро ставиться до запорожців, він мусить використати свій вплив на царицю і прискорити цю справу. Прий-

I/ Д. ЗВАРНИЦЬКИЙ. Источники для истории запорожских козаковъ. Владимиръ, 1903.

2/ При кінці свого існування запорізькі курені почали обирати своїми "товаришами" і надавати атестати про обрання різних впливових осіб: крім Потьомкіна, такі атестати мали: кн. Вяземський, кн. Долгоруков, граф Панін, Остерман, Нарішкін, акад. Ейлер та інші. /А. СКАЛЬКОВСКИЙ. История Новой Сѣчи, т. III, ст. 127 - 129.

маючи нових кандидатів на звання "товаришів Кушовського куреня" /до якого було вписано Потьомкіна/, запорожці висловлювали надію, що і нові товариші зроблять усе можливе на користь "товариству". "Всі народи, - закінчували вони листа, - за своє власне майно стоять, тому й нам треба відстоювати наші землі. а ті, що оселяються на них... в своїх поданнях "наводять I/разные вымысленности, а что мы своего доискуем - заглажуется".

Не можна упускати з ока, говорячи про Запоріжжя останніх часів його існування, що воно не нагадувало Запоріжжя ХУП ст., або початку ХУІІІ ст.: внутрішня боротьба щороку поширювалася і все різче відділяла старшину від "сірми". Старшина все більше втягувалась в торговельні інтереси, брала безпосередню участь в торговельних стосунках із Кримом, Туреччиною, Польщею та Росією. Сільське господарство зі скотарством захоплює увагу старшини. Серед членів старшини кінця існування Запоріжжя було чимало поміщиків, володільців великих маєтків із добре організованими господарствами. Калнишевський мав, у час ліквідації Січі, 7 зимовників з хатами, стайнями, кошарами, млинами. В цих зимовниках відгодовували велику кількість різної худоби. Року 1775 Калнишевський мав 639 коней, 107 корів та волів, 13006 овець та кіз, разом 15880 голів. Військовий писар Глоба мав у своїх зимовниках 13774 голови різної худоби. Суддя Головатий мав 1601 гол., старшина Ногай - 2551 гол., Гараджа - 2910 гол.^{2/} Ці представники старшини не були війнят-

1/ Запорізь.Арх. в. ХХХІУ, ч.І98/43/ арк. 326 - 327.

2/ Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Майно запорізької старшини, як джерело для дослідження соціально-економічної історії Запоріжжя. Нариси соціально-економічної історії України. Праці з соціально-економічної історії України, т.І, Київ, 1932, стор. 77.

ками: величезні господарства мали - полковник Рудь, Колпак тощо. I/ 2/

Всі ці господарства обслуговували робітники, головним чином наймити. В зимовниках старшини під час зруйнування Січчї зареєстровано було чимало наймитів, які працювали за харчі, одяг та грошову платню, складаючи з господарями договори. Тут були робітники різних категорій: звичайні батраки, управителі зимовників, "господарі", які користувались великим довір'ям власників, діставали велику платню, нерідко мали значну кількість власної худоби. 3/

Володіння великими маєтками, табунами, чередами, жонарами було зв'язано з участю в торговельних операціях. Писар Глоба продав року 1775 - 1000 четвертей борошна. 4/ Великі череди рогатої худоби, табуни коней ганяла старшина на ярмарки до Нової Сербії, Польщі. Торгівля рибою, сіллю займала видатне місце в економіці Запоріжжя, і найбільшу пайку прибутків мала звичайно старшина. Торговельні операції сприяли накопичуванню значних капіталів в руках старшини, не рахуючи військової здобичі. Під час конфіскації майна року 1775 у старшини було знайдено багато грошей готівкою: талери, єфимки, тинфи, фундуки, марелі, російські червінці, золото, асигнації. У Калнишевського було знайдено золота та срібла на 42520 карб. 95 коп., у Глоби - на 27648 карб. Капітал старшини не обмежувався золотом та сріблом, які лежали мертвим баластом : у Калнишевського було боргових росписок на кілька

1/Матеріали для істор.-статистич.описанія Екатерин.епархії, т. I, ст. 522.

2/ Гр. НАДХИНЪ. Память о Запорожьи. М. 1879, ст.7.
А. СКАЛЬКОВСКИЙ. История Новой Сѣчи, I, ст.245.

3/ Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Майно запорізької старшини..., ст.60-63.

4/ Запор.арх. в.ч.26/17/.

тисяч карбованців; у нього була боргова росписка Миколи Рудя на 1000 карб., ще раніш він позичив козакові Караванцеві 2400 карб.^{1/}, купцеві Кнескову 900 карб., якомусь козакові 138 карб. Вже по ліквідації Січі виявилось, під час заслання Калнишевського, що він позичив гроші бунчукомогоутоваришеві Руденкові, полковому осаулові Микусі та капітанові Мавроєні 2000 карб.^{2/} вони почали повертати борг і вимагати повороту їм обліку.^{3/} Глоба мав теж боргових росписок на 5618 карб.

На значну готівку, що її мала старшина, вказують щедрі офірування на будівання церков, на оздоблення їх, які робила старшина. Калнишевський поставив на власні кошти три великі церкви: року 1763 в Лохвиці, року 1768 - в Києво-Межигірському монастирі та року 1770 - в Ромнах. Крім того він надсилав коштовні пожертви до церкви в Брусалимі.^{4/} Глоба розпочав будувати церкву в с. Гупадівці, але не встиг закінчити її: року 1776, з наказу Потьомкіна, було оплачено майстрам з прибутків з конфіскованого майна Глоби.^{5/} Головатий був незаможніший від Калнишевського та Глоби, проте він теж зробив коштовний подарунок церкві в Батурині: Євангелію в срібній шаті.^{6/}

Треба мати на увазі, що крім господарства та готівки старшина мала значні скарби в різних речах: Калнишевський мав багато золотих речей, посуд, годинники, зброю, прикрашені дорогоцінними каменнями, перлами.

1/ Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Майно запор.старшини..., ст. 105, 107, 108.

2/ П. ЄФИМЕНКО. Калнишевський. "Русск.Стар." 1875, т. IX, ст. 416.

3/ Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Майно зап.старш..., ст. 108.

4/ П. ЄФИМЕНКО. Калнишевський. "Русск.Стар." 1875, т. XI, ст. 408.

5/ А. БОГУМИЛЬ. Къ исторіи управления Новороссією Потемкиным. Лѣтоп. Екатер. Арх. Ком. вып. II, ст. 36, ч. 507.

6/ Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Майно запор.старш..., стор. 77.

Звичайно, не вся старшина володіла такими скарбами, як Калнишевський, Глоба та інші представники її верхівки, які зосередили в своїх руках всю політичну та економічну владу та значення. Опис конфіскованого майна старшини освітлює економічне положення так би мовити середнього шару старшини: то Білий, який мав 883 голови худоби, Смола - 587, Куций - 457, Лловий - 225 голів та відповідну кількість іншого інвентаря, зимовники тощо.^{I/}

В цьому середньому шарі запорізького козацтва були поширені грошові розрахунки; залишилось чимало вказівок на те, що деякі козаки мали значні кошти, які були конфісковані року 1775: козак Смола мав 2000 карб., козак Тягун мав 550 карб., полковник Гук - 200 карб., козак Потапенко - 4400 карб., козаки Яковлів та Стіна - разом 2115 карб., полковник Колпак - 1000 карб. і т.д. Збираючись виступати в похід року 1769, Лук'ян Великий передав попаді Акуліні 2000 карб., з дорученням давати ці гроші людям під відсотки.^{2/} Кіш суворо стежив, щоб зобов'язання виконували своєчасно і сам давав гроші в позики за відсотки.^{3/} Так року 1770 Кіш дав позику одному козакові в сумі 600 карб., іншому - 400, року 1771 - третьому - 140 карб.^{4/}

Поруч з заможними козаками існували незаможні, "сірома", які не мали нічого й животіли з випадкових заробітків та вій-

I/ Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНЧО. Майно, ст.77.

2/ Дніпропетр.Істор.Арх.Фонд Новорос.губ.канц., в.І6І, ч. 5888.

3/ Д. ЗВАРНИЦКІЙ. Источник ..., т.ІІ, ст.2090 - 9І.

4/ А. БОГУМИЛЬ. ІІ, ст.63.

5/ Зап.Арх. в.86, ч.323/1826.

6/ Дніпропетр.Істор.Арх., фонд Новорос.губ.канц.ч.96.

7/ А. СКАЛЬКОВСКИЙ. Какъ судили и рядили запорожцы."Кіев. Стар." 1886, т.ХІУ, ст.610.

8/ Запорож.Арх. в.26 ч.26/17 арк. 222.

ськової здобичі; з них складався головний контингент війська. Зрозуміло, що інтереси старшини - значних землеволодільців, промисловців - були протилежні інтересам цієї сіроми, або голоти.

Ця протилежність інтересів різко позначилась в політиці Коша відносно Росії. Керівна верхівка, заможна старшина, легко відмовлялась від своїх прав щороку перебирати старшину й пішла назустріч бажанням царського уряду - мати на Запоріжжі беззмінну старшину. Сірома ^{I/}різко виявила своє незадоволення низкою протестів під час виборів небажаних для неї кандидатів, як Ігнатович, Федорів, Калнишевський. За останні роки існування Запоріжжя класові протиріччя набули виключно напруженого характеру: з одного боку стояла старшина, яка різними засобами набула значні скарби, головним чином у формі великих господарств, грошових цінностей; вона брала участь в торговельних операціях, відправляла закордон рибу, сіль; в її руках зосереджувалась і політична влада, і багатства; з другого боку стояла маса козаків "нетяг", голоти, які юридично мали всі права, однаково з старшиною, але фактично бідувала, і не тільки що не мала власного господарства, а навіть дехто не мав одягу "для прикриття тіла" і мешкали вони по куренях, годуючись з військового казана, або працюючи наймитами в старшинських зимовниках.

Природно, що класові протиріччя викликали на Запоріжжі гостру боротьбу, яка набувала іноді загрозливих форм. Бували випадки, коли голота розбивала крамниці на базарі, руйнувала старшинські зимовники, але бували випадки, коли рух набував

I/ Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. З історії останніх часів Запоріжжя. "Зап. Істор.-філолог. Від. ВУАН, кн. IX.

політично-соціального характеру. Так було року 1768, коли повстала сірома проти новообраної старшини, з кошовим Калнишевським; вона почала руйнувати їх будинки; старшина втікала до російського ретраншементу і була поновлена лише за допомогою російського війська.^{1/} Наступного, 1769, року, під час переведення слідства, козаки показали, що вони хотіли обрати нову старшину і податися з нею, забравши артилерію та військовий скарб, до Туреччини. Року 1769 вибухло нове повстання в Корсунському курені; року 1770 - 1772, під час Дунайської операції, пройшла хвиля повстань козацької сіроми проти старшини, а року 1773 полковник Колпак примушений був втікти з-під Кінбурна від своїх козаків.^{2/}

Постійно почувавши себе оточеними "внутрішніми ворогами", старшина не вважала себе спокійною на Запоріжжі, ні в Січі, ні в зимовниках і шукала захисту з інших боків. Тому вона очолювала назустріч російському урядові. Запорізька старшина намагалася зрівнятися в правах з російським дворянством. Це ясно висловили запорізькі депутати в Комісії 1767 року,^{3/} і це намагання пояснює ту надзвичайну легкість, з якою була зруйнована Січ і запорізька старшина почала змінювати свої військові звання на російські офіцерські ранги і перетворюватися на поміщиків Катеринославського намісництва.^{4/}

Рівномірно зо зростанням старшинського землеволодіння йшло залюднення слобід на запорізьких "Вольностях". Не тільки, як і раніш, приходила людність, переливаючи через кордо-

1/ В. ГРЕЮВ. Бунт сіроми на Запоріжжі 1768 р. "Зап.Істор.-Філолог.Від.ВУАН,кн.ІХ.,стор.209-241.

2/ А. СКАЛЬКОВСКИЙ. Исторія Новой Сѣчи, т.ІІІ, ст.357-358.

3/ А. ФЛОРОВСКИЙ. Депутати Війська Запорожського. "Зап. Одес.Об-ва ист.и древн.", т.ІХХ, Од., 1912, стор.344-348.

4/ А. СКАЛЬКОВСКИЙ. Исторія Новой Сѣчи, т.ІІ, ст.300.

4/ Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Майно...

ни і залюднюючи вільні землі, але, наприкінці існування Запоріжжя, можна спотерігати інші засоби залюднення слобід. Кіш, подібно до адміністрації Новоросійської губернії, вживав різних заходів, щоб сприяти залюдненню слобід. Так року 1765 на східній границі Запоріжжя, де боротьба за землю набула винятково гострого характеру, Кіш ухвалив негайно заселити землі від Тору до Ізюму - якраз ті землі, з приводу яких точилася боротьба між запорожцями та Ізюмською провінцією. Старшині Гараджі було доручення заселення цих земель. Сюди охоче йшли люди із Слобожанщини та Гетьманщини, головним чином селяни із поміщицьких маєтків. Переселенців було так багато, що було засновано нову паланку - Барвіностинковську. Тут з'явилися густо заселені села - Камішеваха й інші. Зокрема швидко йшло залюднення Барвіностинковської паланки з 1769 року, в зв'язку з татарським наскоком на Єлисаветградську провінцію, коли люди кидали свої оселі й тікали світ-засчі. Запорожці вдало використали цей момент, захопили чимало покинутих маєтків і розселили на своїх землях втікачів. Пізніше, коли поміщики почали повертатися до своїх маєтків, вони часто-густо заставляли там запорожців. Почалися безконечні скарги поміщиків на запорожців до начальства Тора, Бахмуту, Ізюму.

Рoku 1765 Калнишевський, перебуваючи в складі депутації від Коша в Петербурзі, писав звітти, що він має відомості про наказ оселити Самарській гусарський полк на запорізьких землях. Тому треба негайно зайняти зимовниками землі на берегах Дніпра біля порогів. Рoku 1768 Кіш видав наказ оселити

І/А.ШИМАНОВЪ. Там же. "Кіев.Стар." 1883, т.УП, ст.618:
2/А. СКАЛЬКОВСКИЙ. Исторія Новой Сѣчи. II, ст.279.

одружених козаків по границі Нової Сербії в слободах - Петрів-^{I/}ці, Верблюжці, Куцівці, Зеленій, Жовтій.

Цікавий зміст ордера Калнишевського р.1772, в якому він писав, що багато запорожців, не маючи власних "отеческих и других никаких наследственных земель, поселясь в польской области, Малороссии и других краях, выходят после женитьбы на земли войска запорожского"^{2/}. Далі пропонується оселити цих родинних козаків, а також переселенців із Польщі, над річкою Інгульцем біля вустя р. Бересніговатої, слободами так, щоб сторонні не мали можливостей влазити до таких місць і захоплювати там ґрунти.^{3/}

Кіш добре розумів важливість розвитку сільського господарства. Року 1769 він наказав паланковим полковникам стежити, щоб землі було засіяно з розрахунком, щоб прокормити не лише хлібороба, а також щоб і продавати значну частину врожаю; передбачаючи, що селянам не вистарчить власної худоби для такого господарства, Кіш наказував паланковому начальству позичати селянам волів.^{1/}

Можна відзначити, що наприкінці 1760-их років та на початку 1770-их приплив населення до Запоріжжя значно збільшився. Цьому сприяли різні обставини: з одного боку - зміцнення кріпацького гніту на Україні, а також у Великоросії, з другого - придушення гайдацького повстання, Коліївщини, що примусило багато люду, що брали участь у повстанні, шукати порятунку на

1/ А. ПИЩЕВИЧЪ. Примѣчанія на Новороссійскій край. "Кіев. Стар." 1884, т.VIII, ст. 128.

2/ Запор.Арх., в.XXXII, ч.273/291.

3/ М. СЛАБЧЕНКО. Паланкова організація запорозьких вольностей. Праці Комісії для виучув.історії зах.-рус.та українського права, вип. VI, ст.188.

Запоріжжі. Серед них було чимало виходців з Новоросійської губернії, які, побоюючись розправи, не наважувалися повертатися на старі місця і кинулись на Запоріжжя. Тут перед ними відкривались великі можливості знайти працю в нових маєтках запорізької старшини, або оселитися у військових слободах. Правда, тут вони знову одягали на ший ярмо, але було воно легше, ніж старе. До Запоріжжя втікали не самі селяни, а також і козаки, пікінери, зокрема після повстання, гусари, навіть чужоземні переселенці, на поселення яких російський уряд витрачав такі великі кошти. Тікали окремі мешканці, переходило населення цілих слобід разом, уводячи худобу, перевозячи майно; переходили добровільно або під примусом з боку запорожців. За останні роки існування Запоріжжя, переселення цілими слободами набуло постійного характеру і надало виключний колорит історії прикордонних відносин між Запоріжжям та Новоросійською губернією. Документи різного роду - скарги потерпілих, офіційні рапорти адміністрації освітлюють ту атмосферу постійної боротьби за землі, за людей, яка утворилася там.

Збереглися надзвичайно важливі документи, які характеризують цю ворожнечу, боротьбу, напади, той стан постійної війни - які утворились на кордонах Новоросійської губернії та Запоріжжя. Серед них одне з перших місць належить "екстрактам", які було складено з наказу Потьомкіна з рапортів, що їх подавали місцеві начальники про шкоди, які терпіло населення від запорожців. Один екстракт, складений полковником Зверевим, охоплює 1767 - 1774 роки. Другий екстракт, під -

писаний генерал-майором Чертковим 3 квітня 1775 року, охоплює один рік. Безумовно, такі матеріали мусіли мати велике значення для Потьомкіна, показуючи, яку небезпеку для населення Новоросійської губернії мало Запоріжжя.

Перший екстракт мав назву - "Екстракт, складений в Новоросійській губернії, на яку суму в провінціях та полках тої губернії запорожці зруйнували та пограбували, також скільки воєннослужбовців, їх родин, казенних та поміщицьких селян уведено на Запоріжжя чол.ст. від 1767 до 1774 р. - до 21-го липня".

Тут показано, що в Катерининській провінції було пограбовано запорожцями на 91967 карб.83 коп.; в Єлисаветградській провінції - на 101963 карб.19 коп., разом на 193931 карб.20 коп.- За той час втікло на Запоріжжя і було виведено запорожцями з Катерининської провінції 2574 д.чол.ст., з Єлисаветградської - 831 д.чол.ст., разом 3405 душ чол.ст.-Крім того - полкових цілими ротами, а поміщицьких - слободами зо всім своїм уведено і на великі суми зруйновано, але встановити напевно, скільки з тих сіл взято й зруйновано, не можна за браком відомостей. Крім того зазначено, що запорожці розігнали 51 форпост та зробили в Польщі та до Польщі вільний шлях.

Другий екстракт, датований р.1775, дає ще більші цифри. В ньому показано, що в Катерининській провінції було пограбовано та спалено на 95133 карб.93 коп., в Єлисаветградській провінції - на 232696 карб. 39 $\frac{1}{2}$ коп. В той же час було зведено людей: з Катерининської провінції 2493 д.чол.ст., з Єлисаветградської - 2881 д. чол. ст., разом 5374 д.чол.ст.

I/ Моск.отд. Общ.арх.гл.штаба. Оп.1919,ч.183,арк.6-7,239-240.

Ці екстракти не були єдині: такі екстракти складали в різних частинах Слобідської, Новоросійської губернії щомісяця. Аналогічні реєстри збитків надрукував Д. Яворницький: один охоплює Катерининську та Єлисаветградську провінцію за I/ 1772-1774 рр. В останнім екстракті підкреслено цікаву рису: в рапорті генерал-губернаторові Слобідської губернії Щербініну Ізюмська провінціальна канцелярія зазначає, що шкоди мешканцям провінції від запорожців збільшуються від 1769 р., коли запорожці "начали усиливаться наглым образом, а прошлого 1774 года и совсем уже их жителей и владельцев ко владению не допускают."^{2/}

Заходячи вперед, треба сказати, що збитки населенню, нанесені запорожцями, теоретично мали бути повернені Комісією на підставі ухвал "Комісії для розгляду претензій" людности Новоросійської губернії з приводу шкод запорожців. На практиці справи розглядали протягом кількох десятків років, сплату компенсації затримували теж роками. Так 1784 року полковник Зверев скаржився віце-губернаторові Тібекіну, що й досі запорізька старшина володіє худобою, яку заграбувала колись у селян і яку ця Комісія ухвалила повернути селянам.

Взагалі треба визнати, що реєстри збитків дають вражіння щоденного життя населення, повного постійної небезпеки, тривог за життя, за майно, - вражіння, яке залишають окремі рапорти з приводу нападів. На підставі цих рапортів можна

I/ Источники, т.II, стор. 1872, 1930, 2005, 2070.

2/ Аналогічні матеріали використав також ТВЕРДОХЛІБОВЪ: "Епизодъ изъ исторіи предсмертнѣй борѣбы Запорожѣя". "Кіев. Стар." 1886, т.XVI, ст.749.

уявити, де саме було найбільше небезпечних районів. То була головним чином Єлисаветградська провінція, а саме: територія Єлисаветградського пікінерського полку та Молдавського гусарського полку. Наскоки були переважно під проводом писаря Мойсея Чорного, писаря Вірменка, С. Чалого, осаула Школи, Сукури. Звичайно до слободи приходив загін запорожців чоловік 30, вводили з собою все населення. Успіх нападу пояснювався тим, як мешканці зустрічали запорожців: часто-густо 30 запорозьких козаків вводили за собою 20 - 25 родин поселян, себто групу людей вдвічі більшу ніж загін. Перший акт - вивід населення - часто викликав другий: мешканці повертались до своєї слободи, розбирали хати, інші будівлі, вантажили на вози разом з майном і вивозили на нове місце, переганяли худобу. Бувало, що при тому вони виводили і інших мешканців, які залишилися після наскоку запорожців, наприклад: в рапорті Єлисаветградської канцелярії зазначено, що фамілія Продам Молдавського гусарського полку, під впливом запорожців, збунтував усіх фаміліятів і забрав їх зо всім майном і перевів кудись "под ведомство запорожское в пределы неведомо куда". В іншій справі зустрічаємо вказівку: мешканці 15 роти того ж Молдавського полку, волохи та українці, які вже перейшли до запорожців, роблять наскоки на ту роту і грабують, забивають людей і "оних разбойников бывших гусаров, тоже и настоящие при ротном цехгаузе убоясь боя от страха все до остатка разбежались".^{I/} Того ж року колишні пікінери, які втікли до запорожців, напали на слободу

Краснокаменку, забили поручника Зерваницького і увели з собою

10 родин. Мешканці слободи Спаської втікли до запорожців і потім, ^{I/}вкупі з ними, зробили наскок на слободу.

Згодом російський уряд обвинувачував запорожців в тому, що вони переманили до себе 8000 волохів, разом з тими, які примушені були перейти до них і підкоритися їх самовладі. Тут російський уряд мав рацію: виходців з Молдавського полку втікало багато на Запоріжжя, стільки, що за останні часи існування Запоріжжя було засновано паланку Макаровську з цих ^{2/}утікачів.

Цікава історія слободи Жовтенької: під час цієї запеклої боротьби між Новоросійською губернією та Запоріжжям: р. 1773 коло 20 фаміліятів та приписних перейшли з Жовтенької до запорожців та намовили полковника Поповича і писаря Фридриха зробити напад на слободу. Запорожці приїхали загоном 56 чол.; з ними приїхали втікачі із слободи з возами, поламали будови і перевезли до запорозької слободи Зеленої. Коли решта мешканців побачила ту руйнацію, вони теж добровільно перейшли до ^{3/}Зеленої.

Академік Гюльденштедт, який подорожував по Єлисаветградській провінції р. 1774, наводить реєстр слобід, населення яких - хто з примусу, хто з доброї волі - перейшло до запорожців; в тому реєстрі стоять: слобода на вусті Мигейського Ташлику, Комісарівка, Верблюжка, Зелена, Петрівка, зимовники на

I/ Д. ЗВАРНИЦКИЙ. Источники, т. II, ст. 1876.

2/ Там же, т. II, стор. 1886.

А. РИГЕЛЬМАНЪ. Лѣтописное повѣствованіе. Т. II, стор. 33.

3/ Запор. Арх. ч. 28/II.

Д. ЗВАРНИЦКИЙ. Источники, т. II, стор. 1888, 1893.

В. ЯСТРЕБОВЪ. Арх. креп. св. Елисаветы. "Зап. Од. Об-ва", т. XV, стор. 559, 589.

Княжій балці. Всього він нараховує понад 700 чол.

О. Пишчевич теж подає реєстр таких слобід, але він не аналогічний наведеному у Гюльденштедта, а саме: Верблюжка, Куцівка, Петрівка, Зелена - заселені одруженими запорожцями, до яких приєднались пікінери, що їх запорожці вводили неначеб-^{I/}то своїх "родичів".

З приводу слободи Зеленої сталася суперечка після зруйнування Січі між начальником території Січі, полковником Норовим та полковником Блисаветградського пікінерського полку, Уваловим: Увалов вважав, що Зелена належить до пікінерського полку і вимагав від неї робітників на різні наряди. Норов доложив, що вона не підлягає Увалову, бо належала запорожцям. Цікава резолюція губернатора Муромцева в цій справі р.1777. Зі справ комендантської канцелярії - написано в ній - видно, що населення слободи повтікало р.1769, під час татарського нападу і до 1772 року слобода залишилась пуста. Після того вона була заселена одруженими в "Малоросії" запорозькими козаками і до зруйнування Запсріжжя залишилась у відомстві Петрової слободи і пікінерів, крім 4-х чол., що втекли з полку,^{2/} в ній немає.

Того ж 1772 року запорожці зробили напад на слободу Одобашовку, увели спочатку 6 родин поселян, а за кілька днів приїхали знову та увели ще 200 чол.; слобода запустіла.^{3/}З Верблюжки увели 26 родин, з Овнянки - 21 родину.

I/ А. ПИШЧЕВИЧЪ. Примѣчанія. "Кіев. Стар." 1884, т. VIII, стор. 128.

2/ Дніпроветр. Істор. Арх., фонд Новор. губ. канц. ч. 2490.

Про інтенсивність руху з Новоросійській губернії до Запоріжжя свідчать такі цифри: за серпень 1774 р. запорожці увели з Блісаветградського пікінерського полку 185 військових та 66 родин селян. За вересень того ж року було 18 наскоків запорожців на слободи того ж полку, коли уводили людей, худобу. Селяни, які не хотіли переходити до Запоріжжя, боялись виходити на поле, а якщо треба було - виходити на оранку, жнива, - виходили озброєні рушницями; на високих могилах ставили подібні до запорозьких фігури - стовпи з соломою, які запалювали, коли наближався ворог: тоді всі кидали роботу і тікали.^{I/}

Академік Гюльденштедт підкреслював неоднакове ставлення запорожців до різних груп населення Новоросійської губернії; за його спостереженнями, запорожці неохоче вступали в стосунки з великоросіянами, тому мешканці слободи Покровської "не мають турбот /від запорожців/ хоч мешкають на самому кордоні - доказ, що запорожці неохоче заводять стосунки з москалями, як називають вони великоросіян, і що волохи та українці переходять до запорожців здебільшого з доброї волі, ніж примусово".

Таким чином Запоріжжя притягувало тисячі втікачів з усіх частин України та Росії. Серед причин, які сприяли збільшенню втеч на Запоріжжя, перше місце належало кріпацтву. Доба другої половини ХУІІІ ст. позначається зміцненням кріпацтва в Російській імперії. Дворянство остаточно закріпило за собою позицію пануючої класи і намагалось монополізувати в своїх руках во-

I/ Д. ЗВАРНИЦКИЙ. Источники, т. II, стор. 1873, 1883; 1919; 1875.

А. КИРЯКОВЪ. Историко-статистическое обозр. Херсон. губ., ст. 172 - 173.

лодіння землею, заводами, фабриками. Ці намагання виявлено було в наказах депутатам в Комісію 1767 р., в дебатах, які там ішли. Щоб збільшити прибутковість маєтків, дворяни намагались збільшити кількість кріпаків. Наприкінці ХУІІІ ст. кількість розданих дворянству "душ" досягає найвищої висоти: під час царювання Катерини ІІ роздано 17000 селян; протягом 20 років від 1766 до 1783 - в 27 великоросійських губерніях кількість "ревізських" душ збільшилась на 31⁰/. Аналогічний процес відбувався на Лівобережній Україні: після смерти гетьмана Скоропадського ревізія зафіксувала 45000 дворів вільних посполитих; за гетьмана Розумовського їх залишилося тільки 4000 душ, решта зникла. Вони або перетворились на підданих старшини, або повтікали головним чином на Запоріжжя.

Поширення кріпацтва кількісно пов'язано було з поглибленням його: збільшувалась експлуатація селян, поміщики намагались здобути від них якнайбільше прибутків. Мало хто задовольнявся триденною панщиною, вимагали 4, 5 навіть 6 днів роботи. Сільське господарство дає поміщикам великі прибутки в зв'язку зі збільшенням попиту на пшеницю в Західній Європі. Орган дворян-поміщиків "Труды вольного экономического Об-ва" за 60-ті роки повний порад, що робити, щоб піднести врожайність, краще використати кріпацьку працю. Не задовольняючись рільництвом, поміщики переходять до обробки продуктів сільського господарства: засновують гуральні, броварні, мануфактури для обробки льну, пеньки, вовни. Рідко поміщицьке господарство не мало підсобних промислів та прибутків від прядіння, ткацтва і т.д., при чому для них використовували сили не тільки жінок, але й дітей з 10, а навіть 8 років. За підрахунком Туган-Барановсь-

кого р.1773 з 328 фабрик 57 належали дворянам, при чому ці дворянські фабрики виробляли коло 1/3 частини всієї фабричної продукції в Російській імперії.^{1/}

Що важче робилося кріпацьке ярмо, то частіше вибухали повстання селян, з одного боку, і збільшувались втечі селян - з другого. Про це відверто казали депутати в Комісії 1767 року, вимагаючи від уряду заходів для припинення масових втеч селян, організації розшуків втікачів, кар тим, хто прийматиме їх. Де-хто з депутатів просив навіть уряд не карати поміщиків, якщо пійманий кріпак умре під різками - себто дозволу карати смертю за втечу.^{2/}

На жаль, мало матеріалу, щоб показати конкретно, яку роль відіграло Запоріжжя в селянському питанні; проте, безумовно, ця роль була значна. В. Антонович показав на прикладі Київщини, Волині, що чимдалі від границі Запоріжжя лежав панський маєток, тим важчим був там гніт кріпацтва.^{3/} Треба гадати, що така ж картина спостерігалась і на Лівобережній Україні. Цікава замітка поміщика Слобідської губернії малює, як триважно господарювали там, бо весь час він боїться, що селяни можуть втікти від нього.^{4/} Скарги найбільших поміщиків Слобідської губернії - Донець-Захаржевських, Краснокутських, Капустянських, Двигубських, Рудневих - на втечі від них селян

1/ В. Пичета. Поміщики крестьяне Великороссіи въ XVIII в. "Великая реформа"., т.II, стор. 13 - 15.

2/ В. ПРЕСНЯКОВЪ. Дворянство и крестьянский вопросъ. Наказы депутатамъ. Там же, т.II, стор.200.

3/ Акты объ экономическомъ и юридическомъ положеніи крестьянъ в XVIII ст. Арх.Юго-Запад.Россіи т.УІ, т. II.

4/"Труды Императорскаго Вольно-Экономическаго Общества", т. VIII, стор. 129.

до Запоріжжя добре освітлюють стан річей. На підставі цих скарг Слобідська губернська канцелярія р.1773 подала промеморію генерал-губернаторові Щербініну, в якій просила захистити поміщиків від запорожців, які переманюють селян і залюднюють цілі слободи втікачами поміщицькими та казенними селянами. I/

Зрозуміло, з якою ненавистю ставились поміщики до запорожців, до Запоріжжя, де в безкраїх степах зникали їх кріпаки. Це почуття запеклої ненависти відбила на собі значна частина дворянської літератури другої половини ХУІІІ ст. Так відомий історик Г. Мілер в записці, складеній з наказу графа М. Паніна, відзначав, що запорожці засновують великі слободи, що старшина їх робиться заможніша. 2/ Ще різкіше ця думка висловлена в іншій записці. В ній висловлюється незадоволення, що запорожці переманюють до себе селян; заселили вже 25000 дворів, цих селян зробили своїми підданими; серед старшини багато заможних людей, які мають свої маєтки, господарства, промисли. 3/

В Петербурзі надавали великого значення накопиченню багатства запорожцями. Року 1775 депутація, яка перебувала в Петербурзі, писала Калнишевському, що Потьомкін обвинувачує "буцім то Ваша Ясновельможність обзаводите себе модные пшени такие, каких никогда не было там /в Січі/, и весьма богатыми всех запорожцев ставят, кольми паче Вашу Ясновельможность, что

I/А. ШИМАНОВЪ. "Кіев.Стар." 1893, т.УІІ, стор.617.

2/ Краткая записка о малороссійскомъ народѣ и запорожцахъ. "Чтенія Москов.Об-ща истор.и древн. 1846, кн.І, ст.69.

3/ А. ЛАЗАРЕВСКІЙ. Запорожье въ концѣ ХУІІІ ст. "Кіев.Стар." 1889, т.ХХІІ, стор. 623 - 629. Теж КАШПИРЕВЪ. Памятники новой русской исторіи. СПб, 1872, т.ІІ. Архивъ историческихъ и практическихъ свѣдѣній.

в недавнем времени продали в Крым овец 14000 по 2 рубля каж-
дую; сие сам Потемкин нам говорил".^{I/}

Надзвичайно важливий для розуміння ставлення російського уряду до Запоріжжя маніфест 3.серпня 1775 року про зруйнування Січі. Цікаво, що видано його було за два місяці після того, як стався самий факт і Запоріжжя вже було включено в склад Новоросійської та Озівської губерній, старшина - заслана, її майно - конфісковано. Маніфест 3.серпня є не лише документ, який регламентував скасування Січі, одночасно він є публіцистичний твір, що виявляє мотиви, які викликали зруйнування Січі і на-
че виправдує царський уряд. Маніфест намагається утворити пев-
ну опінію читача, переконати його, яка небезпека для цілої Ро-
сійської держави була в самому існуванні Запоріжжя і не тіль-
ки для держави, але для добробуту його підданих.^{2/}

Не вважаючи на те, що оголошено маніфест за два місяці після зруйнування Січі, в ньому чимало протиріч: в одному міс-
ці йдеться про те, що запорожці приймали до себе різний "на-
брід", і існували з грабунків, перебуваючи "в совершенной
праздности, гнуснейшем пьянстве и презрительном невежестве",
і що запорожці ніколи не мали власности, а далі - що вони зас-
новували зимовники, переселяли людей з гусарських та пікінер-
ських полків і оселили до 8000 душ об.ст.; захопили землі між
Богом та Дністром, підкорили населення Молдавського полку і
хотіли збройною силою повернути землі Новоросійської губернії.

Вони приймали до себе одружених, родинних людей, "завели" влас-

I/ А. СКАЛЬКОВСКИЙ. История Новой Сѣчи, т.III, стор.172.

2/ Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Маніфест 1775 р. "Записки Істор.-
Філолог. Від. ВУАН, вн. ХП.

не рільництво і досягли в ньому великих успіхів тому, що в степах перебувало до 50000 селян, що займались хліборобством. Манифест закінчувався такими висновками: "Всякий здраво рассуждающий может тут легко проникнуть, как лукавое намерение запорожских козаков, так и существительный от одного государству вред: заводя собственное хлебопашество, расторгали они тем самым основные зависимости от престола нашего и помышляли конечно составить из себя посреди отечества область совершенно независимую и под собственным своим неистовым управлением в надежде, что склонность к развратной жизни и грабежу будет при внутреннем изобилии безпрестанно обновлять и умножать их число". Наслідком того було вилюднення сусідніх земель, а також загроза торгівлі, яка могла б тут розвинутися "к позавидованию всего света".

Так в манифесті висувається проти запорожців два обвинувачення, які виключають одне друге: їх трактують як грабіжників, п'яниць, волоцюг, ледарів, які живуть з грабунків і заважають торгівлі і взагалі культурному життю сусідніх народів; з другого боку їх обвинувачують в тому, що вони заснували велике господарство, зимовники, скотарство, слободи, що до них йдуть тисячами селяни, і в дальшому Запоріжжя стає небезпечним для сусідніх земель, яким загрожує вилюднення. Так само манифест обвинувачує запорожців у тому, що вони утворили "безженне" товариство, а на іншому місці - в тому, що оселяють родинних козаків.

Таким чином манифест, відбиваючи настрої російського уряду, повно висвітлює причини, які робили неможливим дальше іс-

нування Запоріжжя, що стало непотрібним, як бар'єр проти татар та турків і клином вдавалося в російські губернії; його своєрідний соціально-політичний лад був анахронізмом в оточенні володінь самодержавної Росії, а його широкі лани були постійною загрозою для розгортання кріпацького землеволодіння Росії.

Зруйнування Запоріжжя було величезною подією в житті України ХУІІІ ст. З ним загинуло не лише войовниче товариство Українських лицарів, які протягом трьох століть боронили Україну від страшних ворогів і завдяки захисту яких Україна могла розгортатися економічне та культурне життя. З Запоріжжям загинула та сила, яка весь час протидіяла закріпаченню українського селянства. Поки існувало Запоріжжя, поміщики не наважувалися переобтяжувати панщиною селянина, бо перед ним завжди був вихід - широкі степи Запоріжжя, з яких не повертали втікачів, і лише після зруйнування його стало можливим запровадження кріпацтва на Україні, що і сталося року 1783. Прошли десятки, сотні років... забулося все, що було негативного в житті Запоріжжя, і залишилось воно в пам'яті українського народу, як захисник України проти всіх ворогів, як "степ широкий, край веселий", де кожний знаходив захист, порятунок та волю.

x/

Д Ж Е Р Е Л А Й Б І Б Л І О Г Р А Ф І Я .

а/ Рукописні збірки .

Бібліотека Академії Наук УСРС /Всеукраїнська Академія Наук,
/ВУАН/.

Рукописний Відділ:

- а/ фонд кріпости св. Єлисавети.
- б/ Збірка О. М. Лазаревського.
- в/ Университету св. Володимира.
- г/ Історичного Товариства Нестора-Літописця.
- д/ Копії документів ХУІІІ ст.

Київський Центральний Архів Давніх Актів:

- фонди: а/ Київської Губернської Канцелярії.
- б/ Генеральної Військової Канцелярії.

Харківський Історичний Архів:

- фонд Новосербського корпусу.

Одеський Історичний Архів:

- фонд: Архів Коша Запорозьких козаків.

Одеський Історичний Музей:

- а/ рукописна збірка б. Одеського "Общества Истории и Древностей".
- б/ Збірник різних документів, що стосуються Південної Русі.

Дніпропетровський /Катеринославський/ Історичний Архів:

- а/ фонд Новосербського корпусу.
- б/ Фонд Новоросійської Губернської Канцелярії.

x/ Джерела й бібліографія подані для обох частин праці разом.

Архів Таврійського Управління Міністерства Державного Майна.
Московское Отделение Общего Архива Главного Штаба /Лефортов-
ский Архив/.

Збірка документів Н.Д.Полонської-Василенко.

б/ Друковані джерела .

- I. А.А.АНДРИЕВСКИЙ. Исторические материалы, извлеченные из Киевского губернского правления. Киев, 1882-1885, I-8 вып.
2. Материалы для истории южно-русского края в ХУШ в., извлеченные из Киевского губернского правления. "Записки Императорского Одесского Общества Истории и Древностей", 1885, т.ХУІ /окремо 1886/.
3. Реляции Киевского генерал-губернатора за 1768 - 1769 гг. "Чтения в Историческом Обществе Нестора-Летописца", вып. УП.
4. В.Б.АНТОНОВИЧ. Акты об экономическом и юридическом положении крестьян в ХУШ ст. "Архив Юго - Западной России", т.УІ, кн.ІІ.
5. Архив Государственного Совета, т.І, кн.І, 2.
6. Архив Юго-Западной России, т.ІІІ, кн.ІІІ.
7. А. БОГУМИЛ. К истории управления Новороссиєю Потемкиным. "Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии". Вып.П.
8. Генеральное слідство о маетностях Лубенского полку. "Український Архів", т.ІУ, К. 1931.
9. J. GÜLDENSTÄDT. Reisen durch Russland und in Caucasischen Gebürge SPB 1791, II.
- ІО. Дневник путешествия по Слободской Украинской губернии академика Гюльденштедта. "Харьковский Сборник", 1891 г.
- ІІ. Д.И.ЭВАРНИЦКИЙ. Источники для истории запорожских козаков. Владимир, 1903, тт.І-П.
- І2. Сборник материалов для истории запорожских козаков. СПб., 1896.

13. Наставление Имп. Екатерины II кн. А.А.Вяземскому. "Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей" при Московском университете.
14. П.А. ИВАНОВ. Материалы по истории Запорожья XVIII ст. "Записки Одесского Общества", 1897, т. XX.
15. История Русов /Г. Конисский/, М., 1846.
16. В. КАШПИРЕВ. Запорожье в конце XVIII ст. "Архив исторических и практических сведений, относящихся до России". Изд. Калачовым, СПб., 1861, кн. 2.
17. Памятники новой русской истории. "Русский Архив", 1869, кн. 5.
18. П.П. КОРОЛЕНКО. Материалы по истории Войска Запорожского. "Сборник Харьковского Историко-филологического Общества". 1897, ч. IX.
19. А.М. ЛАЗАРЕВСКИЙ. Запорожье в конце XVIII ст. "Киевская Стар.", 1889, т. XXV.
20. Переписка графа П.А. Румянцева о восстании на Украине. "Киев. Стар.", 1882, т. IV, 1883, т. V.
21. Известия о жизни и похождениях Симеона Степанова, сына Пищевича. "Чтения в Московском Обществе...", 1881, 1882, 1883, в отдельности.
22. Полное Собрание Законов Российской Империи. СПб., т. I, П.
23. Сборник военно-исторических материалов, СПб., вып. XVI.
24. Сборник Императорского Исторического Общества, СПб., т. 8, 93.
25. Сборник Московского главного архива Министерства Иностранных Дел. Вып. 3 - 4.
26. Сенатский Архив, СПб., тт. 8, 9, 12, 13.
27. А.А. СКАЛЬКОВСКИЙ. Несколько документов из истории гайдамачины. "Киев. Стар.", 1883, т. XIII.
28. Списки населенных мест Екатеринославской губернии. Екатер., 1863.
29. М.Ф. ТИЩЕНКО. Фонды установ Київського Центрального Історичного Архіву Давніх Актів. К. 1939,
30. Труды Императорского Вольного Экономического Общества. СПб., 1765, т. VIII.

31. Н. ЮНАКОВ. Документы Северной войны. "Труды Императорского Русского Военно-Исторического Общества", т. III, СПб., 1909.
32. В.Н. ЯСТРЕБОВ. Архив крепости св. Елисаветы. "Записки Одесского Общества Истории и Древностей", 1889, т. XU.

в/ Л и т е р а т у р а.

- I. Г. АЛЕКСАНДРОВ. Исторические сведения о сношениях России с Черногорией. "Русский Архив", СПб., кн. П.
2. А.А. АНДРИЕВСКИЙ. Сербы в Киеве. "Киев. Стар." 1885, кн. XII.
3. Архимандрит АРСЕНИЙ. Софроний Добрашевич, архимандрит Новой Сербии. "Киев. Стар." 1884, кн. X.
4. Д.І. БАГАЛІЙ. Історія Слобідської України. Харків, 1918.
5. Д.И. БАГАЛЕЙ. Очерки по истории колонизации степной окраины Московского государства. М. 1887.
6. Д.Н. БАНТЫШ-КАМЕНСКИЙ. История Малой России. М., 1822, II изд. 1882.
7. В.А. БАРВИНСКИЙ. Крестьяне Левобережной Украины в XVI-XVIII вв. - Харьков., 1909.
8. В.А. БИЛЬБАСОВ. История Екатерины II. СПб., 1885, ч. П.
9. А.А. ВЕЛИЦЫН. Иностранная колонизация в России. "Русский Вестник", СПб., 1889, кн. I, П.
10. Преосвященный ГАВРИИЛ. Отрывок из воспоминаний о Новороссийском крае. "Записки Одесского Общества Истории и Древностей", т. П.
11. Г. ГАЛАГАН. Малороссийский Вертепъ. "Киев. Стар.", 1882, кн. IV.
12. Ю.Г. ГЕССЕН. Закон и жизнь. СПб., 1911.
13. В. ГНАТЮК. Зносини України з сербами. "Науковий Збірник, присвячений М. Грушевському". Львів, 1906.
14. П. ГОЛОВИНСКИЙ. О козацких слободских полках. СПб., 1864.

15. В.О.ГРЕКОВ. Бунт сіроми на Запоріжжі в 1768 р."Записки Істор.-Філолог.Від.ВУАН",К., 1925, кн.ІХ.
16. Г.К.ГУСЛИСТИЙ. З історії клясової боротьби в Степовій Україні.Партвидав, 1932.
17. Н.П. ДАШКЕВИЧ. Общенье Южной Руси с юго-славянами.СПБ.
18. В.А. ДЕФ Население России по III ревизии. СПБ.
19. П.С. ЕФИМЕНКО. Кальнышевский, последний кошевой Запорожской Сечи. "Русская Старина",СПБ., 1875,т.ХУІ.
20. Д.И. ЭВАРНИЦКИЙ. Вольности запорожских козаков.СПБ.,1896.
21. История запорожских козаков.СПБ.,1895, тт.І-ІІІ.
22. Число и порядок запорожских Сечей. "Киев.Стар." 1884, т.УІІІ.
23. Е.А.ЗАГОРОВСКИЙ. Славянская колонизация Новороссийского края в ХУІІІ ст."Вестник Киевского Отдела Императ.Военно-Исторического Общества", К., 1909.
24. С. ЗАРУЛЬСКИЙ. Замечания до Малой России принадлежащие."Чтения в Московском Обществе древностей рос." М.1848,кн.І.
25. П.А. ИВАНОВ. Дело о выходящих из заграницы в Новороссийскую губернию жидах. "Записки Одесского Общества", т.ХУІ.
26. В. КИРЬЯКОВ. Историко-статистическое обозрение Херсонской губернии.
27. А. КЛАУС. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. СПБ., 1869.
28. І.П. КРИПЯКЕВИЧ. Сербі в українському війську. "Записки Наукового Товариства ім.Т.Шевченка", Львів, 1920, т. СХХІУ.
29. А.М.ЛАЗАРЕВСКИЙ. Исторические очерки Полтавской Лубенщины."Чтения в Историч.Об-ве Нестора Летописца",К., 1896, кн.ХІ.
30. Люди старой Малороссии. "Киев.Стар.", 1882, кн.І.

31. ЛАСКОВСКИЙ. Материалы для истории инженерного искусства в России. СПб., 1861, т. III.
32. М. И. ЛИЛЕЕВ. Из истории раскола на Вятке и в Стародубе в ХУП-ХУШ вв. К., 1895.
33. В. ЛОБАЧЕВСКИЙ. Бугское козачество и военные поселения. "Киев. Стар.", 1887, т. XIX.
34. Г. А. МАКСИМОВИЧ. Выборы и наказания в Малороссии. К., 1917.
35. И. МАНЖУРА. Картинки введения екатерининских порядков в запорожском крае. "Екатеринославский юбилейный листок". Екатеринослав, 1887, ч. 2.
36. С. МАНШТЕЙН. Записки о России. СПб., 1875.
37. А. И. МАРКЕВИЧ. Хаджибей или Гаджибей, предшественник Одессы. "Записки Одесского Об-ва", т. ХУП.
38. Г. Ф. МИЛЛЕР. Исторические сочинения о Малороссии. Разсуждения о козаках запорожских. "Чтения в Москов. Об-ве Истории и Древностей российских", 1846, кн. 5.
39. Краткая записка о малороссийском народе и о запорожцах. Там же, 1846, кн. I.
40. Д. П. МИЛЛЕР. Пикинерия. "Киев. Стар.", 1899, том 67.
41. С. МЫШЕЦКИЙ, князь. История о козаках запорожских. "Чтения в Московском Об-ве...", 1847, кн. ХUI.
42. В. А. МЯКОТИН. Очерки социальной истории Малороссии. "Русские Записки", СПб.; окремо: Прага, 1924-1925.
43. Г. НАДХИН. Память о Запорожьи. Москва, 1879.
44. Д. Ф. НИКОЛАЙЧИК. Город Кременчук. СПб., 1891.
45. Я. П. НОВИЦКИЙ. История г. Александровска. "Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии", Екатеринослав, 1907, в. III.
46. Запорожская и малороссийская старина в памятниках устного творчества. Екатеринослав.
47. Л. П. /АДАЛКА/. Происхождение запорожских козаков. "Киев. Стар.", 1884, кн. IX, X.

48. С. ПАТЕНКО. Город Новомиргород, его храмы и духовное правление. "Прибавление к Херсонским Епархиальным Ведомостям", 1880, ч. IЗ.
49. А. ПИЩЕВИЧ. Примечания на Новороссийский край. "Киев.Стар." 1884, кн. УШ.
50. В.И. ПИЧЕТА. Помещичьи крестьяне в Великороссии. "Великая Реформа 19 февраля". М., 1911, т. П.
51. Н.Д. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. З останніх часів Запоріжжя. "Записки Істор.-філолог. Від. ВУАН", К., 1925, т. IX.
52. Історики Запоріжжя ХУШ ст. "Ювілейний Збірник ВУАН, присвячений Д.І.Багалію. К., 1927.
53. Майно запорозької старшини, як джерело для дослідження соціально-економічної історії України. "Праці Комісії соц.-економ. історії України", К., 1932, т. I.
54. Маніфест 3.серпня 1775 р. в світлі тогочасних ідей. "Записки Істор.-філолог. Від." 1927, т. ХП.
55. Матеріали до історії гірничої промисловости Донбасу. "Праці соц.-економічної історії України", т. I.
56. Перші кроки єврейської колонізації в Південній Україні. "Збірник праць єврейської історично-археографічної комісії", Київ, 1932, в. 2.
57. Н.А. ПОПОВ. Военные поселения сербов в Австрии и России. "Вестник Европы", 1870.
58. Преследование лаптей колонизаторами Новороссии. "Киев. Стар.", 1886, т. ХУ.
59. А.Е. ПРЕСНЯКОВ. Дворянство и крестьянский вопрос в "наказах". "Великая Реформа", М., 1911, т. I.
60. А.А. РИГЕЛЬМАН. Летописное повествование о Малой России. М., 1847.
61. В.Я. РОЖДЕСТВЕНСКИЙ. Служилое землевладение в Московском государстве в ХУП-ХУШ ст. СПб., 1897.
62. А.А. РУСОВ. Александрійський уезд. "Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Херсон, 1901, т. III.

63. В.И. СЕМЕВСКИЙ. Роздача населенных имений при Екатерине П. "Отечественные Записки", 1877, кн. 8.
64. А.А.СКАЛЬКОВСКИЙ. Болгарские колонии в Новороссии. Одесса, 1848.
65. Еще о бугских козаках. "Киев.Стар." 1884, т.IV.
66. История Новой Сечи, последнего коша запорожского на основании подлинных документов запорожского архива". Одесса, 1885-1886, тт. I-III.
67. Как судили и рядили запорожцы. "Киев. Стар." 1886, т. XIV.
68. Спыт статистического описания Новороссийского края. Одесса, 1850.
69. Румынские доблести. "Записки Одесского Общества...", 1897, т. XX.
70. Русские дессиденты в Новороссии. "Киев. Стар." 1887, т. XUP.
71. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. СПб., 1836, т. I.
72. М.Є. СЛАБЧЕНКО. Паланкова організація запорозьких вольностей. "Праці Комісії для вивчення історії західн.-руськ. та україн. права". ВУАН, 1929, т. УІ.
73. Соціально-правна організація Запорозької Січі. Там же, 1927, т. III.
74. Фамилиаты и заступающие. "Учен. Записки Высшей Школы города Одессы". Т. П, 1922.
75. С. СОКОЛОВ. Историческая статистическая записка о военном горсде Елисаветграде. "Записки Одесского Общества...", т. П, 1845.
76. С.М. СОЛОВЬЕВ. История России. Изд. "Общественная Польза", СПб., 1894-1896.
77. С. СТАНИСЛАВСКИЙ. К истории колонизации. "Сборник статей Екатеринославского Научного Общества", 1904.
78. К истории колонизации евреев в Новороссии. "Восход", СПб., 1887, кн. 9.

79. А. ТАТАРЧЕВСКИЙ. Путешествие и деятельность барона Тотта, в качестве консула в Крыму в 1768 г. - "Известия Киевского Университета" 1873, т. XIII.
80. А. ТВЕРДОХЛЕБОВ. Эпизод из истории предсмертной борьбы Запорожъя за целостность своих владений. "Киев. Стар." 1889, т. XV.
81. Н. Н. ТЕРНОВСКИЙ. К истории запорожского края. "Вестник Екатеринославского Земства", 1904.
82. М. М. ТКАЧЕНКО. Утворення Нової Сербії. "Україна", 1926, кн. 2-3.
83. Преосвященный ФЕОДОСИЙ. Исторический обзор православной христианской церкви в пределах открытия ея. Екатеринослав, 1876.
84. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Екатеринослав 1890, тт. I-II.
85. В. ФЛОРОВСКИЙ. Депутаты Войска Запорожского в Законодательной Комиссии 1767 г. "Записки Одесского Общества...", 1912, т. XXX.
86. Состав Законодательной Комиссии за 1767-1774 годы. Одесса, 1915.
87. А. ШИМАНОВ. Предсмертная борьба запорожцев. "Киев. Стар.", 1883, т. У.
88. А. ШМИДТ. Материалы для статистического описания Российской империи. Херсонская губерния, т. I, СПб., 1863.
89. М. М. ШПИЛЕВСКИЙ. Политика народонаселения в царствование императрицы Екатерины II. "Записки Новороссийского Университета", т. УІ, 1848.
90. А. ЩЕКАТОВ. Словарь географический Российского государства. М. 1804.
91. В. Г. ЩЕРБИНА. Два київських генерал-губернатори першої половини ХУІІІ ст. "Науковий Збірник", К., 1924.
92. В. И. ЩЕРБИНА. Киевские воеводы, губернаторы и генерал-губернаторы. "Чтения в Историческом Об-ве Нестора-Летописца", К., 1892, т. УІ.

93. В.Н. ЯСТРЕБОВ. Греки в Елисаветграде. "Киев.Стар." 1884, кн.УШ.
94. Песня о сербе. "Киев.Стар." 1884, кн.Х.
95. Рецензия на "Известия о жизни и похождениях С.С.Пишчевича". "Киев.Стар." 1884, кн.Х.

З М І С Т.

Сторін.

1. Територія Новоросійської губернії..... I - 15.
2. Управління Новоросійської губернії.....16 - 24.
3. План заселення Новоросійської губернії..... 25 - 45.
4. Роздача земель поміщикам і заселення їх..... 46 - 69.
5. Заселення казенних слобід і міст..... 70 -101.
6. Підсумки заселення.....102-133.
7. Взаємовідносини між поселенцями Новоросійсь-
кої губернії та запорожцями..... 134-177.
8. Джерела й бібліографія.....178-187.

